

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник директора з НР

_____ С.В.Бондаренко

_____ 20__ р.

**Методичні вказівки щодо організації
самостійної роботи студентів
з дисципліни**

**Етика та психологія ділових відносин
для студентів 3 курсу
спеціальностей:**

- 5.05050207 “Обслуговування та ремонт обладнання підприємств хімічної і нафтогазопереробної промисловості”
- 5.05050210 “Обслуговування та ремонт обладнання підприємств текстильної та легкої промисловості”
- 5.05070104 “Монтаж і експлуатація електроустаткування підприємств і цивільних споруд”
- 5.03050901 „Бухгалтерський облік”
- 5.05020201 „Монтаж, обслуговування засобів і систем автоматизації технологічного виробництва”
- 5.05130107 „Виготовлення виробів і покриттів з полімерних матеріалів”

Уклав

О.М. Гайдей

Розглянуто та схвалено
на засіданні циклової комісії
соціально-економічних та
гуманітарних дисциплін
Протокол № _____
від „_____” _____ 20__ р.

Голова циклової комісії

Л.М.Чубич

САМОСТІЙНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Тема: Соціологія як наука. Структура соціологічного знання. Зародження соціальної думки в Україні.

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Місце і роль соціології в системі суспільствознавства.
- 2 Макро- та мікро- соціологічні рівні вивчення суспільства.
- 3 Функції, основні закони та категорії соціології.
- 4 Структура соціологічного знання: теоретична соціологія; спеціальні соціологічні теорії; прикладна соціологія.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1 Болотіна Є.В. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / Є.В. Болотіна. – М.: Каравела, 2007.
- 2 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008.
- 3 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002.

Питання для самоконтролю:

- 1 Аргументуйте твердження про соціологію як одну з провідних соціально - гуманітарних дисциплін?
- 2 Які основні завдання соціологічної науки на сучасному етапі? Чим вони зумовлені?
- 3 Охарактеризуйте взаємодію соціології з іншими науками про людину і суспільство?
- 4 Що є предметом вивчення мікросоціології?
- 5 Що є предметом вивчення макросоціології?

1. Місце і роль соціології в системі суспільствознавства.

Залежно від сфери дослідницьких інтересів сучасні наукові дисципліни можна поділити на чотири основні групи: природичі, технічні, гуманітарні і соціальні. Якщо природничі зосереджуються на розкритті таємниць природи, технічні – на пошуку нових можливостей техніки, гуманітарні – на заглибленні у світ самої людини, то соціальні – вивчають сумісне життя в суспільстві. Кожна із соціальних наук (крім соціології) займається якоюсь окремою сферою суспільного життя. Наприклад, економіка досліджує господарське життя (виробництво, послуги, розподіл, споживання тощо), політологія – сферу політики, історія – процес розвитку суспільства, педагогіка – проблеми навчання і виховання.

Місце соціології у системі соціальних, гуманітарних наук зумовлене тим, що вона є наукою про суспільство, його процеси та явища; охоплює загальну соціологічну теорію (теорію суспільства), яка виступає як теорія та методологія всіх інших суспільних і гуманітарних наук. Усі науки, які вивчають різноманітні аспекти життєдіяльності суспільства і людини, завжди передбачають і соціальний аспект, тобто закони та закономірності, які виявляються в певній сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей. Техніка і методика вивчення людини, спільнот, суспільства, застосовувані соціологією, використовуються всіма суспільними та

гуманітарними науками. На перетині соціології з іншими науками склалася ціла система досліджень: соціальні, соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-демографічні та інші.

У системі суспільствознавства соціологія найтісніше взаємодіє з історією. Обидві науки про суспільство, але історія вивчає минуле суспільство, його розвиток у хронологічній послідовності, а соціологія – його сучасні проблеми. Багато спільного між соціологією і філософією. Однак соціологія має справу не лише з абстрактними законами та категоріями а й конкретними фактами дійсності. Соціологія працює на межі з економічною наукою, предметом якої є вивчення закономірностей і форм функціонування й розвитку відносин, що складаються в процесі виробництва, обміну і розподілу матеріальних благ. Оскільки спосіб виробництва є основою всіх соціальних відносин і процесів, умовою життєдіяльності людини, багато економічних досліджень безпосередньо змикаються з соціологічними. І навпаки, соціологічні дослідження значною мірою ґрунтуються на результатах пошуку економічної науки.

Соціологія тісно пов'язана із політологією. Їх взаємозв'язок виявляється в тому, що з'ясування закономірностей політичного життя є ефективним за умови розгляду суспільства як соціальної системи.

Крім того, суспільство не можна пізнати і змінити без впливу на політичні структури. Взаємодія соціології та політології покликана до життя нову галузь науки - політичну соціологію.

Вивчаючи особливості держави, її інститутів у регулюванні соціальної діяльності мас та особистостей, соціологія спирається на дані правових наук, в полі зору яких – юридичні норми, що законодавчо закріплюють певні відносини у державі, регулюють соціальну поведінку людей.

Із психології як науки соціологія запозичує теорію мотивів поведінки, особистих та масових реакцій, методи дослідження соціальних орієнтацій особистості, які є необхідними компонентами при дослідженні поведінки особистості в колективі та суспільстві.

Різноманітні галузі педагогіки, як і соціальної психології, мають велике значення при вивченні соціологічних проблем освіти.

Отже, соціологія функціонує у тісній взаємодії з комплексом соціально-гуманітарних наук. На сучасному етапі відбувається своєрідна «соціологізація» наук, виникають нові напрями: соціологія життя, соціобіологія, електоральна соціологія, соціологія здоров'я, соціологія ризику тощо. Тенденція до комплексного, всебічного дослідження процесів і явищ суспільного життя розширює пізнавальні можливості соціології і тих наук, з якими вона взаємодіє. Але кожна із цих соціальних наук (крім соціології) займається якоюсь окремою сферою суспільного життя. А соціологія – це наукове вивчення соціального життя, груп людей та суспільства; вона вивчає суспільство в цілому. Соціальне життя людей, їх спілкування, взаємодію. Методика та техніка вивчення суспільного життя, методи соціального виміру, розроблені соціологією, використовуються всіма іншими суспільними науками. Отже, соціологія – це наука про суспільство як єдину цілісну систему. Специфіка і відмінність соціології від інших суспільних наук полягає в тому, що вона

вивчає соціальні відносини між людьми, а також вплив цих відносин на формування людини, на її свідомість та поведінку.

2. Макро- та мікро- соціологічні рівні вивчення суспільства.

Протилежний підхід у соціології - це вивчення будови суспільства у цілому, як певної соціальної системи, і його найбільших складових чи підсистем: економіки, політики, культури, їх взаємозв'язків, а також великих соціальних угруповань, таких як нації або соціальні класи. Коли соціальне життя розглядається на такому рівні узагальнення, тоді дії окремих людей не розрізняються. Як не розрізняється, наприклад, поведінка окремих атомів та молекул, коли вивчаються морські течії, вітри або рух планет. Цей рівень досліджень дістав назву макросоціології. У цьому терміні грецьке слово "макро" означає "великий", як, наприклад, у термінах "макроструктура" або "макрокосм".

Макросоціологія досліджує як великомасштабні соціальні об'єкти, так і довгочасні соціальні процеси. На цьому рівні аналізу вивчаються, наприклад, взаємовплив економічних і політичних процесів у певному суспільстві, зміни у структурі його релігійних конфесій, вивчається вплив змін у технологіях суспільного виробництва на соціальні структури суспільства або фактори змін його етнічних структур і таке інше.

Безумовно, слід пам'ятати, що мікросоціологія і макросоціологія - це взаємопов'язані галузі соціологічного знання, тому що ті соціальні явища, що відбуваються на макро- і мікрорівнях, теж пов'язані між собою. З одного боку, макроструктури створюються завдяки масовій повторюваності певних форм взаємодій на мікрорівні. З іншого боку, те, що переважна кількість людей думає, говорить чи робить, формується під впливом певних макроструктур суспільства. Вивчення відносно сталих та упорядкованих структур суспільства і поведінки індивідів, які діють у суспільстві, з необхідністю доповнюють одне одного.

Розуміння взаємозв'язку макро- та мікросоціальних явищ та розуміння суспільства, в якому ми живемо, дає можливість повніше зрозуміти самих себе. Американський соціолог Райт Міллз назвав цей компонент знання "соціологічною уявою" (the sociological imagination), маючи на увазі здатність людини побачити своє життя, клопоти, проблеми, сподівання у зв'язках з широким соціальним та історичним контекстом, у якому людина живе.

3 Функції, основні закони та категорії соціології.

Функції соціології (від лат. імпсіо - виконання, здійснення) - це роль та значення даної науки, її зовнішній вплив на систему відносин, що склалася у суспільстві.

Оскільки соціологія вивчає життя людей у взаємодії, то її поле застосування надзвичайно широке, починаючи від суто особистісних проблем і закінчуючи глобальними, що стосуються усього людства.

Саме тому кожна людина, яка живе у суспільстві, має виховувати у собі соціологічну уяву, соціологічне світосприйняття, соціологічне мислення, розглядати власні дії з позиції суспільного контексту, поза звичним перебігом власного життя.

Функції соціології:

Теоретична функція - полягає у поповненні та збагаченні соціологічного знання, в розробці концепцій, теорій, ключових понять і категорій цієї науки на основі дослідження соціальної дійсності. Збагачення наукового соціологічного знання відбувається як на основі вдосконалення теоретичної соціології, так і на базі розвитку спеціальних і галузевих соціологічних теорій, а також зв'язаних з ними досліджень емпіричної соціології.

Описова – описуючи, систематизуючи, нагромаджуючи дослідницький матеріал у вигляді аналітичних записок різних наукових звітів, статей, книг соціологія вивчає та досліджує якусь певну проблему суспільства.

Прогностична функція- полягає у формуванні певних соціологічних прогнозів, стосовно розвитку певних процесів та дій, а також законів.

Перетворювальна - полягає в тому, що висновки та пропозиції соціологів можуть бути підставою для вироблення і прийняття певних рішень.

Пізнавальна – пов'язана з вивченням закономірностей соціального розвитку, тенденцій і зміни різних соціальних явищ і процесів.

Інформаційна – це збір, накопичення і збереження соціологічної інформації, яку отримують в результаті проведення досліджень.

Управлінська – пов'язана, передусім, з використанням знань для розробки і створення ефективних моделей управління різними соціальними системами та інститутами, процесами і об'єктами.

Гуманістична - полягає в розробці цілей соціального розвитку, формуванні соціальних ідеалів та цінностей, програм науково-технічного й соціокультурного розвитку суспільства.

Ідеологічна – впливає з об'єктивної участі соціології в духовному житті суспільства, виробленні перспектив його розвитку, поширенні наукової ідеології серед населення, підготовці висококваліфікованих і компетентних кадрів спеціалістів.

Світоглядна – полягає в результатах які можуть суттєво вплинути на зміну світогляду членів суспільства.

Соціальний закон - об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх дій.

Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись в їх -діяльності. Це - відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними і соціально-професійними групами, містом і селом, суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовим колективом, суспільством і родиною, суспільством та особистістю. Як і закони природи, соціальні закони перебувають у природному плинні подій, є результатом цілеспрямованих послідовних дій більшості індивідів у соціальних ситуаціях та об'єктивних зв'язках (причинних, функціональних та ін.). Об'єктивність соціального закону полягає в тому, що нові покоління успадковують готові відносини, зв'язки, тенденції, сформовані без їх участі.

За масштабом реалізації соціальні закони поділяються на **загальні й специфічні**. Загальні закони діють в усіх суспільних системах (наприклад, закон товарно-грошових відносин). Дія специфічних законів обмежена однією

чи кількома суспільними системами (наприклад, закони, пов'язані з переходом від одного типу суспільства до іншого; закон первинного нагромадження капіталу).

За ступенем, спільності соціальні закони або характеризують розвиток соціальної сфери в цілому, або визначають розвиток окремих її елементів - класів, груп, націй тощо.

За способом вияву соціальні закони поділяють на **динамічні й статичні** (стохастичні). Динамічні визначають напрям, чинники і форми соціальних змін, фіксують жорсткий, однозначний зв'язок між послідовністю подій у конкретних умовах. Статичні закони не детермінують соціальні явища, а відображають головні напрями змін, їх тенденцію до збереження стабільності соціального цілого. Вони зумовлюють зв'язок явищ і процесів соціальної дійсності не жорстко, а з певним ступенем вірогідності.

Динамічні закони поділяють на **причинні та функціональні**. Причинні динамічні закони фіксують суворо детерміновані (причинно-наслідкові) зв'язки розвитку соціальних явищ (наприклад, роль способу виробництва при переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої). Функціональні динамічні закони відображають емпірично спостережувані й суворо повторювані взаємні залежності між соціальними явищами.

Різновидами статичних законів можуть бути як закони соціального розвитку (наприклад, задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб населення, розвиток самоврядування), так і закони функціонування (єдність формальної і неформальної структур трудового колективу, розподіл ролевих функцій у сім'ї).

Взявши за основу форми зв'язку, можна виокремити такі типи соціальних законів:

- Закони, які відображають інваріантне (незмінне) співіснування соціальних явищ. Наприклад, якщо існує явище "А", обов'язково повинно існувати і явище "Б".
- Закони, які відображають тенденції розвитку. Такими тенденціями можуть бути зміна структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємовідносин до іншого.
- Закони, які встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами. За такої залежності зміни елементів системи не зумовлюють суттєвих змін її структури.
- Закони, які фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами, лише з функціональної (необов'язкової) точки зору.
- Закони, які встановлюють імовірність зв'язку між соціальними явищами.
- Закони соціального розвитку виявляються як умови, що спричинюють зміни процесів, ситуацій, а закони функціонування - як наслідок явищ, що сприяють збереженню соціальної системи, в якій ці явища відбуваються. Наприклад, підготовка кадрів вищої кваліфікації є наслідком функціонування системи освіти.

Соціологічні дослідження відносин між класами, соціальними верствами, групами, особами дають змогу не тільки з'ясувати форми вияву соціальних законів у різних сферах, а й суттєво впливати на життєдіяльність суспільства.

Категорії соціології

Поняття "категорія" виражає універсальні особливості дійсності, загальні закономірності розвитку матеріальних, природних і духовних явищ. Як родове поняття, воно означає розряд, групу предметів, явищ тощо.

Категорії та поняття в соціології відображають передусім особливості об'єктивної реальності, виокремленої практикою людей, яка стала об'єктом даної науки. У категоріях соціології втілюються якісна конкретність і цілісність, суттєві риси і характеристики, вузлові моменти, стан зрілості, а також можливості розвитку та вдосконалення досліджуваного об'єкта.

Розрізняють дві основні групи категорій соціології:

Категорії, що пояснюють статику суспільства, його структуру з виокремленням її основних підсистем та елементів. Серед них такі категорії, як "соціальна спільність", "соціалізація", "особистість", "соціальна група", "соціальна верства", "соціальна стратифікація", "соціальний контроль", "соціальна поведінка" та ін.

Категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни - причини, характер, етапи тощо. Ці категорії вказують, як змінюється соціальний об'єкт, якими є особливості його розвитку. Серед них такі категорії, як "соціальний розвиток", "соціальний протест", "соціальна трансформація", "соціальний рух", "соціальна мобільність" та ін.

Більш поширеним є підхід, за яким виділяють три групи категорій:

Загальнонаукові категорії у соціологічному заломленні ("суспільство", "соціальна система", "соціальний розвиток" тощо).

Безпосередні соціологічні категорії ("соціальний статус", "стратифікація, "соціальний інститут", "соціальна мобільність" тощо).

Категорії дисциплін, суміжних із соціологією ("особистість", "сім'я", "соціологія політики", "економічна соціологія" тощо).

Однією з особливих і найуживаніших у соціології є категорія "соціальне".

Соціальне (лат. socialis - товариський, громадський) - сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Категорія "**соціальне**" тісно взаємодіє з категорією "соціальні відносини".

Соціальні відносини - самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Як і будь-яка інша наука, соціологія розробляє і такі поняття, які відображають сутність науки, її функціонування та розвиток. Це категорії теоретичної соціології, метасоціології, поняття методологічного значення.

4 Структура соціологічного знання.

Соціологію можна поділити на **теоретичну, спеціальні галузеві соціологічні теорії і прикладну соціологію.**

Теоретична соціологія — це багатоманітні концепції, що розглядають різні аспекти соціального розвитку суспільства, а саме: всю сферу соціального життя — соціальні спільноти, соціальні відносини, процеси, інститути. Інакше

кажучи, соціологічна теорія охоплює на високому рівні абстрагування, причинні зв'язки у розвитку соціальних явищ, описує соціальні взаємозв'язки у загальному вигляді. Слід наголосити, що є багато концепцій розвитку суспільства, тому теоретична соціологія — це велика кількість усіляких течій, шкіл, напрямків, які по-своєму, зі своїх методологічних позицій пояснюють специфіку розвитку суспільства.

Спеціальні соціологічні теорії — це галузі соціологічного знання, які мають своїм предметом дослідження відносно самостійні, специфічні підсистеми суспільного цілого і соціальних процесів (наприклад, соціологія соціальних груп, соціологія міста або села, етносоціологія, економічна соціологія, соціологія освіти, соціологія політики, соціологія сім'ї, соціологія культури, соціологія управління та праці тощо).

Прикладна соціологія — практична частина соціологічної науки. Прикладна соціологія являє собою єдність конкретних соціологічних досліджень і спеціальних соціологічних теорій. У цьому виявляється єдність емпіричного та теоретичного, яка становить фундамент кожної науки. Прикладна соціологія має свої категорії, які у загальному та концентрованому вигляді відображають соціальну дійсність, а також методи дослідження: опитування, спостереження, аналіз документів тощо.

САМОСТІЙНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Тема: Зародження соціологічної думки в Україні. Сучасний етап розвитку соціологічної науки.

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Сучасний етап розвитку соціологічної науки. Нові погляди на сутність соціального та новітні соціологічні теорії: «теорія обміну», «раціонального вибору»; «символічний інтеракціонізм»; теорія систем.
- 2 Сучасні теорії фемінізму.
- 3 Постмодерністські теорії.
- 4 Політична соціологія Драгоманова.
- 5 Українська ідея М. Грушевського.
- 6 Ідея національної держави Липинського.
- 7 Проблеми і досягнення української соціології в умовах розбудови незалежної держави.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1 Болотіна Є.В. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / Є.В. Болотіна. – М.: Каравела, 2007.
- 2 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008.
- 3 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002.

Питання для самоконтролю:

- 1 Охарактеризуйте основні положення сучасної соціологічної науки? Дайте характеристику сучасним соціологічним теоріям?
- 2 Дайте характеристику основним напрямкам сучасних теорій фемінізму?
- 3 Вкажіть провідних соціологів періоду постмодернізму та їх погляди явища і процеси сучасного суспільства?

4 Охарактеризуйте етапи зародження і розвитку соціологічної думки в Україні?

1. Сучасний етап розвитку соціологічної науки. Нові погляди на сутність соціального та новітні соціологічні теорії: «теорія обміну», «раціонального вибору»; «символічний інтеракціонізм»; теорія систем.

Однією з принципових концепцій в руслі позитивістської традиції виступає концепція **соціального обміну**. Даний теоретичний напрям формувався на межі кількох теоретико-методологічних напрямів у розвитку соціологічної думки: постпозитивізм, економічний улітаризм (принцип оцінки всіх явищ з точки зору їх користі, інтересу, можливості служити засобом для досягнення будь-якої мети), соціальний біхевіоризм, культурна антропологія. Основна увага в даному соціологічному погляді спрямована на реальну поведінку раціонально діючого індивіда, його економічні інтереси, елементарні форми соціальної поведінки та на цій основі - редуціювання соціальних процесів/

Обмін різними типами діяльності виступає при цьому як фундаментальна основа суспільних відносин, на якій виникають різні структурні суспільні утворення (влада, статус, престиж тощо). Різні варіанти теорії соціального обміну набули поширення в соціології, соціальній психології, економіці, політології.

Інтелектуальні основи концепції соціального обміну впливають з улітаристської традиції класичної буржуазної політекономії, родоначальниками якої були А. Сміт, Дж. Бентам, Д. Рікардо. Вони вважали спонукальним, поштовхним мотивом людської діяльності прагнення до корисності і отримання вигоди! Іншим джерелом стали праці відомих представників соціальної антропології М. Мосса, Б. Малиновського, які виявили важливу роль обмінних актів у житті доісторичних народів.

Теорія соціального обміну вважається в сучасній соціології добре розробленим підходом до вивчення соціальних відносин та структур./ Вона виходить з того, що обмінні процеси є всюдисущими та універсальними - від міжособистісних до міжсуспільних і є обов'язковою складовою всіх соціальних явищ.

[Існують дві вихідні передумови теорій соціального обміну. Перша виходить з припущення, що в поведінці людини домінують раціональні задатки, котрі спонукають її до отримання певної вигоди: гроші, товари, послуги, престиж, повага, успіх, дружба, любов та ін. Різні типи "вигоди" інтерпретуються по-різному: цінність, корисність (в економіці), нагорода, плата, результат (в соціальній філософії).

Інше припущення розкриває смисл назви даної концепції: процес соціальної взаємодії тлумачиться як постійний обмін між людьми, різноманітними формами вигоди. Обмінні акти розглядаються як елементарні акти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а всі більш складні структурні виникнення (інституції, організації) пояснюються як наслідки обмінних відносин. Основними представниками даного напрямку є американські соціологи Джордж Хоманс (1910-1989) та Пітер Блау (р. н. 1918).]

Особисті інтереси, як наголошував Дж. Хоманс, виступають універсальною спонукальною мотивацією, котра рухає світом. Людська

природа є такою, що люди хочуть і намагаються збільшити задоволення від приємного і водночас уникнути неприємного. А оскільки ресурси суспільних благ найчастіше обмежені, то для задоволення постійно зростаючих потреб і досягнення власних цілей люди, як соціальні суб'єкти, вступають у відносини обміну. У процесі соціальних відносин індивіди ніби проводять "розрахунки" відносно цінності або корисності того, що пропонується для обміну, і навіть із тим розрахунком, щоб отримати дещо більше за те, що буде витрачено (позитивний еквівалент). Таким чином, соціальні відносини включають постійний процес обміну між соціальними суб'єктами. А розгляд соціальних явищ, на думку вченого, потрібно починати з вияву елементарних процесів.

Вирішити цю проблему розриву між мікро- та макрорівнями намагався американський соціолог - П. Блау. Він бачив вирішення цього завдання на шляху синтезу принципів соціального обміну з поняттями макросоціологічних концепцій (теорії конфлікту, структурний функціоналізм). Вчений на рівні макросоціологічного аналізу шукав точки стику між мікропроцесами взаємодії, міжособовим обміном і такими структурними утвореннями, як спільноти, групи, інституції, організації.

На відміну від інших прихильників концепції соціального обміну П. Блау основну увагу приділяв нормативно-ціннісній стороні процесів обміну, щоб пояснити великомасштабні соціальні процеси. Він доповнює концепцію обміну описом елементарного розкриття складних процесів - інституалізації. Якщо у Дж. Хоманса дана концепція ґрунтується цілком на психологічних постулатах міжособової взаємодії, то у Блау вона доповнюється "виникаючими якостями" суспільних утворень, які не залежать від індивідів. Першим принциповим моментом його підходу було ототожнення обміну з типом асоціативних процесів. Соціальне життя бачить він у вигляді "базару", де суб'єкти торгують один із одним задля вигоди. Другим моментом було визнання диференційованості, стабільності та збалансованості у відносинах обміну, що служило редуціюванням на цій основі будь-яких соціальних змін (різні рівні та ступені стабільності та збалансованості обміну в будь-якому випадку породжують зміни, інновації в різних соціальних структурах, а значить, "приводить їх в рух").

Таким чином, Блау визначив суперечливі та інтеграційні сили, що спричиняють соціальну динаміку (рух, дії, зміни). В цьому з ним споріднювалися і конфліктологи. Аналіз теоретика соціального обміну відзначається досить глибокою концептуалізацією соціальних процесів, які базовані на поняттях "протистояння", "інновації", "зміни" і т. ін. При своїх недоліках теоретичний підхід П. Блау все-таки став своєрідним полігоном для розробки багатьох соціологічних проблем.

Теорія раціонального вибору — соціологічна теорія, що пояснює вибір альтернатив діяльності соціальним суб'єктом, який виходить з припущення подвійної мети: поліпшення свого матеріального благополуччя та отримання соціального схвалення — при цьому зазнати якомога менше збитків. Ця теорія обґрунтовує поєднання матеріальної і культурної мотивації дії на основі вирішення її головної мети та інструментальних цілей, що служать останній. З погляду Т. р. в. діючий суб'єкт не є актором, котрий виконує соціальні ролі, а виступає як виробник потрібних собі матеріальних та духовних благ. Тому

функція корисності, що визначає вигоду від різних альтернатив дії, перетворюється на функцію соціальної продукції: $P = F(X_1, X_2, X_3, i)$, де X_1 — соціальне схвалення, X_2 — матеріальне благополуччя, X_3 — витрати, i — дохід. Тоді культура інтерпретується як така, що містить у собі характеристики функції соціальної продукції для різних позицій суб'єкта в тих чи інших ситуаціях. А процес соціалізації витлумачується як інтеграція культури та раціонального вибору альтернативи дії через навчання. Соціальні ж норми в ракурсі даної теорет. перспективи виступають як ситуативно-продиктовані цілі. У спробі пояснити соціальну поведінку Т. р. в. зіткнулася з багатьма проблемами. Найперша з них — як виміряти те, що вигідніше: підпорядкуватися соціальним нормам чи погнатися за матеріальним зиском? Помічено явище, яке дістало назву "біпродуктивний парадокс соціальних благ". Він полягає в тому, що соціальні норми диктують: ви доб'єтесь того, чого дійсно бажаєте, якщо робитимете те, що не є для вас бажаним. Напр., якщо ви хочете збільшити свій капітал, то не повинні брати моду, лише за такої умови ви доб'єтесь соціального схвалення і матеріального благополуччя. Проте Т. р. в. виявилася неспроможною у подібній ситуації, як і у спробах об'єднати однією теорет. схемою ідеальні та матеріальні детермінанти вибору дії.

Серед парадигм сучасної соціології чільне місце займає **символічний інтеракціонізм** - теоретично-методологічний напрям у західній соціології та соціальній психології, що зосереджується на осмисленні та аналізі соціальних взаємодій, переважно в їх символічному змісті.

Таким чином, сутність **символічного інтеракціонізму** — в аналізі символічних аспектів соціальних взаємодій. Причому велику увагу приділяють основному символічному засобу взаємодії - мові.

Соціальний символ є необхідним елементом виконання будь-якої соціальної ролі, без якої говорити про взаємодію абсурдно. За соціальними символами стоїть співвіднесення особою власних дій із соціальними нормами та взірцями поведінки. Знаючи соціальні символи як знаки взаємодії, можна вивчати його особливості.

Сучасні концепції символічного інтеракціонізму розвивалися в результаті засвоєння та перероблення ідей Дж. Міда. Його прихильники (Г. Блумер, І. Гофман, Т. Шибутані, А. Леві-Строс та ін.) дотримувались головної тези: соціологія має за об'єкт дослідження процес символічної взаємодії — інтеракції індивідів у суспільстві, яка розуміється переважно як "система комунікацій міжособистісного спілкування". На їхню думку, соціальний світ, як і особистість, є продуктом рольової взаємодії між людьми на основі узагальнених символів. Таким чином, соціальний світ наповнений суб'єктивністю і являє собою через смислову призму - організований світ культури. Причому ця система значимих символів відіграє роль "скрепи" соціального порядку.

Дана "символічна взаємодія" між людьми в повсякденному житті акцентує увагу на комунікативних формах — мові, інформаційних процесах, засобах зв'язку та ін. З цього виходить, що процес взаємної інтерпретації, яку надають люди сприйнятим символам і виробам загальних визначень, необхідних для взаємного розуміння, являє собою елементарну "клітинку" соціального життя.

Людське суспільство, згідно з ідеями Г. Блумера (США), виступає різностороннім соціальним процесом, в якому люди зайняті побудовою спільних дій, з метою вирішення наявних ситуацій. В даному теоретичному напрямі виявляються дві школи символічного інтеракціонізму - чиказька та айовська. Прихильники першої, вивчаючи взаємодії, роблять акцент на процесуальній його стороні, представники іншої - на стабільних символічних структурах.

Соціальний процес розглядається соціологами як вироблення та зміни соціальних значень, які не мають суворої причинової обумовленості і більшою мірою залежать від суб'єктів взаємодії, ніж від об'єктивних причин. Соціальне середовище трактується як результат взаємодії людей, котрі використовують ті чи інші символи і значення для зміни цього середовища.

У рамках соціології символічного інтеракціонізму мали місце кілька підходів. Перший з них – так званий "драматичний підхід", розроблений І. Гофманом (спираючись на "психодраматичну модель" соціального світу Дж. Морено), – ототожнює елементи сценічної дії і соціальної взаємодії. Цей підхід опирався на теорію взаємодії як гру і перебував під дією соціально-психологічних та структурно-функціоналістичних теоретичних орієнтацій. В цій "версії" людина веде гру разом із іншими індивідами, а характер та процес їхньої взаємодії зумовлюється завдяки таким ототожненням, як: "сценарій", "аудиторія", "актор", "маска". Соціальний світ як драма має свій сценарій, в процесі гри актори виступають на сцені, де і відбуваються соціальні дії. Завдання "драматургічної" соціології в окремих випадках полягало у тому, щоб знайти шляхи, способи пристосування індивідів до "сценарних" умов соціальної системи.

Інший підхід є суто методологічним - рефлексивна соціологія, або "соціологія соціології", розроблена американським соціологом Ельвіном Гоулднером. Він припускав неминучість неточностей, хибності у соціологічних теоріях з тієї причини, що загальні уявлення про світ, які підсвідомо поділяють люди, і сукупність переконань, які властиві тій чи іншій групі людей, до якої входить і сам теоретик чи соціолог, – не збігаються одне з одним. А значить, постає питання: "чи здатна соціологія перебороти дану власну обмеженість, і які теоретичні та практичні озброєння повинен використовувати соціолог для корекції неточностей та перекохань, що неминуче виникають?". Таким чином, "соціологія соціології" представляє собою програму соціологічної діяльності, що автоматично коректує власну реалізаційну діяльність, критично оцінює та виправляє помилки, які виникають при освоєнні та пізнанні навколишнього світу.

Поняття системи було характерне для соціологічного теоретизування Т. Парсонса і з самого початку. Оскільки людській дії властива регулярність, що впливає з її підпорядкування соціальним нормам, то слід вести пошук її певної структури. В цьому плані соціальна структура, за Т. Парсонсом, є системою відносин між "акторами", яка ґрунтується на певних взірцях, що проявляються у взаємозалежних ролях. При цьому роль є ланкою, яка пов'язує "актора" із соціальною структурою. Із соціальною системою дослідник має справу тоді, коли йдеться про певну диференціацію соціальних ролей та позицій, прав і обов'язків, що супроводжують їх, а також про наявність загальних цінностей і

норм. Всі ці моменти виникають разом з процесом взаємодії "акторів", у якому Т. Парсонс підкреслює роль нормативних аспектів.

Разом з тим соціальну систему не слід ототожнювати із сукупністю взаємодій. Американський теоретик вважає, що система має такі властивості, які не можна звести до властивостей її складових. Таким чином Т. Парсонс принципово змінює напрям свого аналізу. Замість "акторів", взаємодія яких утворює певну конфігурацію, він звертає увагу на саму конфігурацію, що певною мірою віддаляє його від інтеракціонізму М. Вебера і наближає до соціологізму Б. Дюркгейма. Водночас слід постійно пам'ятати, що парсонсівське поняття системи є лише аналітичним інструментом, воно не пов'язується конкретно з жодною соціальною дійсністю.

Соціальну систему Т. Парсонс визначає як складову більш загальної системи дії. Іншими складовими загальної системи дії є система культури, система особистості та система поведінкового організму. Розмежування між чотирма виокремленими підсистемами дії можна провести за характерними для них функціями. Щоб система дії могла існувати, вона має бути здатна до адаптації, досягнення мети, інтеграції і збереження взірця, тобто має задовольняти чотирьом функціональним вимогам.

Інтегративну функцію Т. Парсонс пов'язує головним чином із соціальною системою, яка організовує соціальні відносини між "акторами" і колективами. Збереження взірця реалізується здебільшого за допомогою культури, яка організовує комплекси символічних значень, здійснює їх структурування, використання, збереження і зміну. Досягнення мети пов'язується переважно з особистістю індивіда. Система особистості, згідно з Т. Парсонсом, є чільним агентом процесів дії, а звідси стає можливим здійснення культурних принципів і вимог. Поведінковий організм Т. Парсонс розуміє як адаптивну систему, зосередження важливих людських здатностей, що допомагають людині адаптуватися до вимог фізичного і біологічного оточення.

Аналізуючи взаємозв'язки чотирьох підсистем дії, а також зв'язки між ними і оточенням дії, Т. Парсонс звертає увагу на явище взаємопроникнення. Найвідомішим випадком взаємопроникнення є інтерналізація соціальних об'єктів і культурних норм особистістю індивіда. Вивчений зміст досвіду, організований і накопичений завдяки механізму пам'яті, може слугувати іншим прикладом зазначеного явища, так само як інституціо-налізація нормативних компонентів культурних систем. Завдяки існуванню зон взаємопроникнення стає можливим процес взає-мообміну між системами. За рахунок цього між різноманітними вимірами системи дії можливий стан динамічної рівноваги.

Виникає запитання: як виживають соціальні системи, як вони вирішують свої інтегративні проблеми? На думку Т. Парсонса, це можливо завдяки двом механізмам, які орієнтовані на інтеграцію особи до соціальної системи, — механізмам соціалізації та соціального контролю. Механізми соціалізації забезпечують інтеріоризацію культурних взірців (цінностей, ідей, мови, символів тощо) особою, позначаючи при цьому межі її потреб. Саме завдяки соціалізації в "акторів" виникає бажання витратити на виконання певної ролі свою енергію або ж набути потрібної майстерності, щоб виконати цю роль. Механізм соціального контролю включає засоби, завдяки яким у соціальних системах зменшуються напруження і відхилення. В цілому, за Т. Парсонсом, ці

два механізми здатні вирішувати інтегративні проблеми, з якими стикаються соціальні системи.

2 Сучасні теорії фемінізму.

Теорії фемінізму — теорії, що виникли у процесі розвитку руху проти дискримінації жінок у екон., політ, та сімейній сферах життєдіяльності суспільства. Ідейним засновником фемінізму прийнято вважати Мері Уоллстонкрафт (др. пол. XVIII ст.), якій належить фундаментальна праця "На захист прав жінок". Поштовхом для розвитку феміністських ідей була також Велика франц. революція, під час якої з декларацією прав жінок виступила Олімпія де Гуже, театральна акторка. Далі феміністська теорія була тісно пов'язана з франц. утопічним соціалізмом (сенсімонізмом). Відомі слова соціаліста — утопіста Ш. Фур'є про те, що у кожному суспільстві ступінь емансипації жінки є природним мірилом заг. емансипації. Ідея звільнення жінок проходить через все XIX ст. Щирим її прихильником був англ. філософ і громадський діяч Д. Мілль. Будучи членом парламенту, він став політ, виразником суфражистського руху у Великобританії, головним завданням якого було надання жінкам рівних виборчих прав. У праці "Поневолення жінок" Д. Мілль писав про те, що жінки перебувають у становищі залежного класу.

Термін "фемінізм" виник у XIX ст. для позначення ідеології рівноправності жінок. Л. Татл у "Енциклопедії фемінізму" (1986) визначає фемініста як людину, котра неупереджено ставиться до інших людей, незалежно від їх статі і яка своїми діями сприяє політ., екон., духовній та сексуальній рівноправності жінок. Період кінця XVIII — поч. XX ст. наз. "старим фемінізмом". Після I світової війни спостерігається спад фемінізму, викликаний тим, що суфражизм потіснив фемінізм, а повоєнна екон. депресія панувала над суспільним життям. Період з 60-х рр. наз. феміністською епохою контрреволюції.

Після II світової війни відбулося відродження ідеї фемінізму. Центральними темами нового фемінізму є: сім'я і шлюб як основні знаряддя гноблення жінок; екон. незалежність жінки як передумова її соціальної незалежності і самореалізації; право жінки на власну індивідуальність, розвиток розуму та здібностей, звільнення від еталону зовнішності і характеру, нав'язаного чоловіками.

3-поміж класиків неофемінізму особливу роль відіграє Симона де Бовуар і Бетті Фріден, праці яких здобули світову популярність. Книга Б. Фріден спрямована проти стереотипу, за яким ланку вважають лише сексуальним об'єктом. Б. Фріден показала на широкому фактичному матеріалі, до яких негативних наслідків призводить духовна невдоволеність жінки, якщо вона не має більше нічого і нічим не зайнята, окрім сім'ї та дітей. Нове, що привнесли в теорію класики неофемінізму, — це питання про право жінки на себе: своє тіло, душу, життя.

Сучасний фемінізм розвивається в різних напрямках:

1. Ліберальний фемінізм тягнє до традиційного ("старого") фемінізму, він найбільш популярний у Англії та Швеції. Його основними темами є: право

жінок на фінансову незалежність і рівну оплату за рівну працю як передумови соціальної незалежності, самореалізації і консолідації жінок; право жінок на власну індивідуальність і самовираження ; боротьба з тендерними (соціостатевими) стереотипами, що набули поширення в суспільстві.

2. Радикальний фемінізм виникає у 60 — 70-х рр. і набуває найбільшого поширення у ФРН, США та Франції. Його прихильники закликають до повного перегляду всієї існуючої системи соціальних відносин між статями в сучасному "патріархальному" (за термінологією радикального фемінізму) суспільстві. Причому пригнічення жіночої статі радикальний фемінізм бачить у розподілі жінок і чоловіків на біол. класи, основою чого є здатність жінок до дітонародження, тому вся сфера сексуальності — статеві ролі, дітонародження, шлюб і сім'я — оголошується сферою влади чоловіка над жінкою та її пригноблення. У своїх крайніх виявах цей постулат спонукає деяких феміністок до гасел: "Геть шлюб, сім'ю і дітей", а також до закликів відмовитися від будь-яких форм спілкування з чоловіками — поневолювачами.

3. Прихильники соціалістичного, фемінізму прагнуть поєднати соціалізм і радикальний фемінізм. Клас і соціальна стаття, як вони вважають, — той політ, механізм екон., політ , і культурної дискримінації, який потрібно ліквідувати.

4. Гуманістичний фемінізм твердить, що маскуліністська (чоловіча) культура спотворює і пригнічує не лише жінок, а й чоловіків; на думку його прихильників, суспільство взагалі має відмовитись від культу сили в усіх сферах людських взаємин і формувати нову свідомість, спрямовану не на боротьбу і пригноблення слабкого, а на співробітництво. Цей напрям розвитку Ф. т. уявляється найбільш плідним, оскільки суголосний розвитку цивілізації.

У повоєнні роки відбувається інтенсивний процес проникнення феміністських ідей і тендерної проблематики в науку про суспільство, гуманітарну галузь знання. Напр., "несексистська" соціологія і психологія, яка враховує тендерний підхід, виходить з того, що в теоретичних положеннях, і в емпіричних дослідженнях слід мати на увазі також суб'єктів — жінок, а не лише чоловіків. До того ж помилково вважати нормою лише чоловічу модель мислення та поведінки і за нею оцінювати поведінку жінок; отже, необхідно уніфікувати ці моделі і зробити їх просто загально людськими.

3 Постмодерністські теорії.

Постмодернізм вважається одним з нових (останніх) макротеоретичних надбань соціологічної науки. На думку соціологів, він "стоїть дещо не в одній площині" поруч зі способами пізнання соціальної реальності і самої соціології і більше стосується нового розуміння змін у суспільстві, які сьогодні відбуваються. Цю загальнотеоретичну концепцію запропонував Е. Гідденс, видатний сучасний американський соціолог на XII Всесвітньому соціологічному конгресі у Мадриді в 1990 р., окресливши як постмодерністський напрям, хоча саме це поняття вживалося набагато раніше.

Глибокі зрушення в житті розвинених країн Заходу зумовили виникнення нових напрямів у соціальній теорії, метою яких є дати більш точне й об'єктивне осмислення і пояснення явищ та процесів останніх десятиліть. Вперше цю проблему порушив А. Тойнбі (праця "Дослідження історії", 1934-1954). Вчений зазначає, що західна цивілізація в останні десятиліття вступила у новий,

перехідний період, відмінний від попереднього. Дослідникам цього теоретичного спрямування була властива спроба з'ясувати розбіжність між "модерністю", яка сформувалася на той час, і постмодерністю (неминучого нового майбутнього), показати те радикально нове, що вже з'являється в житті. Постмодерністський напрям у соціології можна умовно поділити на дві течії. Перша - "причинова" – загострювала увагу саме на ролі науково-технічних чинників у механізмі сучасних соціальних змін, і інтерпретована в системі соціального знання як теорія постіндустріального розвитку. Друга - "наслідкова" - відображає постмодернізм як новий соціально-філософський підхід до суспільного життя, культури, людської діяльності. Він є не стільки теоретичною парадигмою, скільки набором концептуальних підходів до соціокультурної реальності. Соціологічна думка постмодерністського підходу синтезує кілька напрямів соціального теоретизування, включає різні інтерпретації сучасної соціальної і культурної реальності. На відміну від теорій індустріального суспільства, – в яких основна увага приділяється науково-технічному прогресу, розвитку нових технологій, які викликають великі зміни в соціальній структурі - соціальних інституціях, способі життя людей, і де модерне суспільство показано в усій своїй суті - надто раціоналізовано жорсткою системою, – постмодерне суспільство характеризується більш ірраціональними й гнучкими формами соціальних зв'язків.

Прихильники концепції постмодернізму підкреслюють роль культурних факторів у перемінах, які відбуваються і які відбудуться у майбутньому. Саме такого роду фактори розглядаються ними як критерії суспільного прогресу. Причому, мається на увазі, передусім, зростаюча роль соціального суб'єкта (особистості будь-якої соціальної спільноти - народу, групи) і свободи його діяльності. При цьому і "соціальне" розуміється по-іншому, не на раціональних принципах, владі, прогресі, виробництві.

Теоретики постмодернізму виступають продовжувачами критики модерності капіталістичного розвитку, яку здійснювали Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Фромм та інші прихильники негативної оцінки "індустріального масового" суспільства. Ця критика стосувалася головним чином сфер культури та суспільної свідомості. Соціологи вважають, що доречно говорити про рівноправність найрізніших культур, незалежно від ступеня їх розвитку, довершеності і т. ін. Тут стверджується рівноправність різних уподобань, стилів життя, стандартів, смаків, поведінок. Гідденс і прихильники постмодернізму вважають, що в суспільстві постмодерністського типу головну роль відіграватиме ідея суб'єктивізації всіх соціальних процесів, пов'язаних із культурною активністю соціальних спільнот.

Сутність принципу постмодернізму найбільш виразно проявляється через перекоструювання підходів, розумінь щодо аналізу змін соціальної реальності. Замість єдиної систематизованої соціологічної теорії пропонується набір різних соціологічних концепцій, іноді таких, що не зовсім стикуються і взаємостимулюються між собою. За такого принципу припускається і руйнування меж, кордонів між науковими дисциплінами. Постмодерний напрям відображає новий синтез ідей щодо інтерпретації соціального світу. Один із пошуків інтегрованого підходу в сучасній соціологічній теорії є і намагання синтезувати мікро- та макрорівні аналізу соціальної реальності,

представленого теорією "структуралізації" (котру водночас відносяться і до структуралістичного напрямку в соціології) Е. Гідденса, де увага зосереджується на передумові і результатах людської діяльності як структурних властивостей соціальних систем.

Один із співнапрямів постмодернізму репрезентується поглядами видатного французького соціолога та етнолога П'єра Бурд'є (1930-2001). Його погляди видаються досить оригінальними, на перших порах сприймалися як "шокуючі". Напрямок його теоретизування не вміщується в межі школи, а інтегрує різні концептуальні ідеї для вирішення на новому рівні традиційних соціологічних дилем.

На думку дослідників, Бурд'є властива зневага до міждисциплінарного підходу, який накладає відбиток на предмет дослідження і на застосовувані методи дослідження. І не дивно, що коло його дослідницьких інтересів досить широке (етнологія, соціологічна теорія, соціологія культури, політики, масових комунікацій, соціальна філософія).

Критичні і нестандартні погляди П. Бурд'є пронизують різні напрями системи соціологічного знання. Однак доречно буде показати окремі фрагменти його теоретизування, що більш стосується постмодернізму.

Оригінальність соціологічного теоретизування Бурд'є виявляється в аналізі взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного. Соціальний світ видається мислителю як складна багатовимірна структура, де об'єктивне і суб'єктивне взаємопронизується та доповнюється одне одним.

Пояснюючи смисл і механізм соціальної взаємодії, вчений широко використовує поняття "габітусу", "соціального простору". До "габітусу" він відносить все те, що стосується свідомості діячів (індивідів). Це свого роду набір схем (моделей), через які люди сприймають, розуміють і оцінюють світ, адекватно орієнтуються у безлічі конкретних життєвих ситуацій. "Габітус" визначається як система дії, спосіб відчуття, осмислення і оцінення суб'єктом, що визначається поняттям "стиль життя" соціального світу.

"Поле", згідно з поглядами П. Бурд'є, є ареною змагань соціальних діячів або групи за поліпшення своїх позицій, за здобуття певного місця в соціальній ієрархії і водночас "поле" є структурною частиною "соціального простору". Тому в соціальному світі є декілька "полів" (економічне, політичне, релігійне, культурне і т. ін.). "Поле" виступає своєрідним різновидом ринку, де використовуються різні види "капіталів" (економічний, культурний, соціальний).

Поняття "капіталу" займає у соціологічній концепції Бурд'є досить вагоме місце. В діях "агента" в "соціальному просторі" капітал виступає в різних формах - не тільки в економічному розумінні. Тут "капітал" слід розглядати як факт закріплення людських соціальних відносин у формі інтересів, поваги, обов'язку, що дає шанси людині на здобуття влади, впливу в межах певного соціального поля і т. п. Капітал проявляється в різних формах: культурний капітал (дипломи, знання, рівень мови, манери); соціальний капітал (зв'язки, мережі впливу).

Бурд'є, як зазначалось, займався найширшим колом питань: соціальне відтворення, система освіти, держава, влада і політика, література, мас-медіа, соціальні науки. В одній з основних його праць "Практичний зміст" -

висвітлюються фундаментальні питання співвідношення філософського, антропологічного і соціологічного пізнання, теорії і практики, формування категорій соціальної перцепції; на етнографічному матеріалі аналізується формування і функціонування логіки практики і практичне почуття. Зокрема, саме Бурд'є першим звернув увагу вчених на комплекс проблем, пов'язаних з новим перерозподілом світових ресурсів, появою "нових бідних", за що його іноді називають "ідейним натхненником антиглобалізму".

Дослідження П. Бурд'є соціальних факторів найглибшим чином змінили наш погляд на деякі інститути: музеї, телебачення, науку і, у першу чергу, освіту. У "Спадкоємцях" (1964) і "Відтворенні" (1970), двох роботах написаних разом з Жан-Клодом Пассероном, він показує, яким чином система шкільної освіти "відкидає" дітей зі скромного середовища і спростовує сформовані уявлення про рівні можливості державної школи. Він також говорить про те, що погляди і "габітус" викладачів престижних шкіл, які схожі з поглядами дітей з родин визначеного соціального рівня, сплетені міцним культурним і соціальним капіталом, сприяють відтворенню з покоління в покоління нового, так званого "державного дворянства".

5 Політична соціологія М. Драгоманова

Михайло Драгоманов (1841-1895 рр.) був одним із засновників української соціології, людиною, що перша використала поняття "соціологія" в курсі своїх лекцій.

Наукові дослідження цього видатного українського вченого дали поштовх подальшому розвитку української суспільно-політичної думки. Творчий доробок М. Драгоманова не однаково оцінюється різними представниками української соціальної та політичної думки. Його доктрину різко засуджував Дмитро Донцов, один з ідеологів українського націоналізму. А проте соціалізм Драгоманова, його орієнтація на народні маси й співробітництво з прогресивними силами всіх націй були чи не єдино можливими орієнтирами в умовах невисокої культури населення та відсутності української політичної еліти. Це був закономірний етап у розвитку українського національного руху.

Головні складові соціальних поглядів М. Драгоманова

Структура суспільства, за М. Драгомановим, має три основні підсистеми:

- матеріал, з якого складаються суспільства (індивіди, народності);
- суспільства (їхні форми: сім'я, клас, державний союз, міждержавний союз);
- продукти суспільної діяльності (матеріальні та моральні).

Розвиток суспільства пов'язаний із впливом багатьох різноманітних факторів: економічних, політичних, культурних, духовних.

Досить активно використовує М. Драгоманов поняття стан, клас, маси, корпорація. Визначаючи класи, він виходив із поділу суспільства на людей "м'язової та розумової праці".

Поділ суспільства на можновладні й бідні класи пояснюється існуванням приватної власності, що є певним історичним явищем, яка виникає на досить високому рівні розвитку суспільства. **Як історичне явище приватна власність не вічна та з часом поступиться місцем власності колективу.**

Суспільно-історичний рух не є прямолінійним і зазнає змін темпу, тимчасових зупинок, відкатів назад, повернення до вже пройдених етапів.

Говорячи про соціальну еволюцію, М. Драгоманов, поряд із поступовим переходом суспільства на більш високий ступінь, визнавав і революційний шлях. Та перевагу він надає поступовому, невибуховому, стрибкоподібному, прогресивному рухові суспільства, в якому люди мають більші можливості для індивідуального та громадського самовираження й розв'язання власних життєвих проблем. Драгоманов вважав, що завдання кожної людини, як і народу, в пізнанні себе і в прагненні йти до цивілізації разом з цивілізацією, тобто підхід Драгоманова полягав у необхідності пов'язати український національний рух та його програму з європейськими ліберально-демократичними концепціями. Але пізнання себе вимагає високої національної самосвідомості, а рівень цивілізованості народу настільки низький, що не дозволяє йому піднятися до самосвідомості, а, отже, до прагнення відродити свободу. Він писав, **що українці багато втратили, бо коли більша частина народів Європи створювали свої держави, нам це не вдалося.**

Михайло Драгоманов переконує, що сама по собі думка про націю не може привести людство до свободи та правди для всіх. Необхідно шукати чогось іншого - загальнолюдського, що було б вище над усіма національностями та згармонізувало їхні відносини. Проте ця ідея "космополітизму і людства" зовсім не суперечить ідеї національності, а лише творить її вищий порядок.

Особливе місце в ідеях український лібералів посідає питання моральності і співвідношення засобів боротьби та її мети. Зокрема, Драгоманов зробив значний внесок в популяризацію етичних засад політичної діяльності. Його знаменита фраза про те, **що політика вимагає чистих рук**, стала домінантою руху значної частини української інтелігенції.

Звертаючись до історії лібералізму, можна зробити висновок, що ця філософська теорія, як і політична практика, своєю головною метою ставить розвиток особистості, здійснення природних прав людини на життя, свободу, власність, рівність можливостей. Саме в ліберальному русі народилися ідеї конституціоналізму, самоврядування, просвітництва і розроблялися теоретичні основи для створення інститутів правової держави і громадянського суспільства.

Концепція суспільства М. Драгоманова

М. Драгоманов створив концепцію суспільства, що ґрунтується на ідеї асоціації гармонійно розвинених особливостей. Реалізація цього ідеалу, вважав він, можлива за федералізму з максимальною децентралізацією влади та самоврядуванням громад і областей.

М. Драгоманов розробив проект конституційного перетворення Російської імперії на децентралізовану федеративну державу. Він був переконаний, що терор і диктатура не можуть бути засобами побудови прогресивного суспільно-політичного ладу. У його проекті передбачався новий устрій держави на засадах політичної свободи, яка гарантуватиме права людини і громадянина, скасування тілесних і смертної кар, недоторканність житла без судової постанови, таємність приватного листування, свободу слова, друку, совісті й віросповідання. Церква відділялася від держави. На сторожі прав і свобод стояв суд. Усі громадяни, які досягли 21-річного віку, наділялися виборчими правами, а з 25-річного віку вони могли бути обраними до складу зборів, а також на державні посади.

У державно-правовій концепції М. Драгоманова передбачалися **три гілки влади: законодавча, виконавча й судова**. Законодавча влада належала двом думам - державній і союзній. Зміни в основні закони мали вноситися в разі згоди третин голосів членів обох дум і затверджуватися Державним собором, обраним зі складу двох дум, а також делегатами від обласних зборів.

Головою держави міг бути імператор з успадкованою владою чи обраний голова Всеросійського державного союзу, Глава, держави призначав міністрів, відповідальних перед обома думами.

Разом із державною ланкою влади на місцевому рівні передбачалося **самоуправління: громадське (в містах і селах), волосне, повітове та обласне**. Самоуправління репрезентували сходи і збори, яким були підзвітні всі посадові особи, крім суддів. На рівні міст, волостей, повітів та областей обиралися думи, а з їхнього складу - управи.

До функцій обласних дум та їхніх управ входили вирішення місцевих господарських проблем, питання благоустрою, нагляд за економічною діяльністю, організацією освіти і под.

Зносини місцевих органів самоуправління з загальносоюзними, зокрема з міністрами, регулювалися законодавством. Можливі суперечності розглядалися Верховним судом.

До третьої гілки влади - судової, окрім Верховного суду (сенату), входили судові палати обласних, повітових і міських дум. Статус суддів визначався законом. Члени Верховного суду призначалися довічно главою держави, їм належало мати вищу юридичну освіту і практику роботи в судових палатах.

Силкові структури діяли на обох рівнях. На загальносоюзному рівні утворювалася невелика армія, а в областях - ополчення. Поліція підпорядковувалася думам у містах і повітах.

6 Українська ідея М. Грушевського.

Концепція Михайла Грушевського полягає в тому, що суспільно-політичний прогрес однаково визначався біологічними, економічними та психологічними факторами. Суспільний розвиток полягав у певному чергуванні двох протилежних інстинктів – колективістського (солідарності) та індивідуалістського. Політичну владу, джерела, що її визначають (релігійні культи, матеріальний добробут та ін.), розуміє як природне, соціальне явище. Характеризує різні типи і форми влади, механізм завоювання влади та її утримання панівною елітою, пропонує схему історичного процесу в Східній Європі, що розробляв, насамперед, під кутом розвитку історії української державницької ідеї. На початку 1918 р. Михайло Грушевський перейшов до ідеї національної незалежності та суверенітету України, її самостійності.

Величезна ерудиція в сфері історії, літератури, мистецтва дала можливість Михайлу Грушевському виробити своє розуміння суспільного процесу і політичного розвитку. Суть історіософської концепції полягає в трьох основних поняттях: народ, держава і герой в історії. Народ – це поняття метафізики романтичного періоду, тоді як держава – це анархо-соціалістичне поняття, і герой в історії відповідає позитивізму як методу пізнання. Михайло Грушевський бачив справжню силу історії. Досліджуючи історію українського народу, висуває ідею “національної самооборони”.

Вся історія українського народу – це розбуджена енергія національного самозбереження перед небезпекою видимої національної загибелі. На такому історичному ґрунті виростають ідеали українського народу: свобода, рівність і народний ідеал справедливості або автономії. Розглядаючи еволюцію так званої класової держави, Михайло Грушевський робить висновок, що такий процес характеризується значним загостренням конкурентної боротьби в самій панівній верхівці за владу, відмічає суперечності, що виникають між верствами та ін. І тут звертає увагу на таку могутню силу, якою виступає національне почуття.

В історичних працях Михайло Грушевський досить послідовно проводить думку про те, що не Україна вийшла з Київської Русі, а навпаки, Київська Русь стала першою і стародавньою формою українського життя. З особливою чіткістю визначались в історії дві народності – великоруська і українська, дві найбільші різновидності серед слов'янських племен. Історична доля не раз зводила їх разом, причому в перших віках їх історичного життя роль творця, культурно і політично переважаючого у Східній Європі елемента відіграла народність українська, а потім – народність великоруська. Історичне життя тієї та іншої народності розвивалось самостійно і своєрідно, дедалі збільшуючи кількість відмінностей укладу життя і відокремлюючи їх національні типи дедалі різкішою рисою. Безперечно, дві народності, дві історії. Адже рубежем історичної долі українського народу стало IV ст. н. е., коли є певні відомості про українців. Розселення українських племен на їх теперішній території збігається з початком їх історичного життя. Століття, що безпосередньо йдуть за розселенням, готують державну організацію, історія якої становить головний зміст першого періоду історичного життя українського народу. Самостійним державним життям український народ жив порівняно недовго в стародавньому періоді своєї історії. Починаючи з XI[^] ст. український народ входить до складу інших чужих держав, то служачи пасивним об'єктом їх правління, то будучи більш-менш певною і різкою опозицією до управління та ін. Така концепція походження держави України.

Починаючи з 1906 р. Михайло Грушевський дедалі більше звертається до подій в Україні. Сам же підтримував ідею української автономії в Російській федеративній республіці. Та в концепції суверенності Україна – держава, що будує відносини з іншими державами на рівноправній, взаємовигідній основі. Михайлом Грушевським внесено і багато творчого. Автономно-федералістські погляди Михайла Грушевського ґрунтувались на твердому переконанні, що автономія України базується на чесній, справедливій федерації з Росією. Пізніше під натиском подій Михайло Грушевський обґрунтовує проголошення України суверенною державою.

7 Ідея національної держави Липинського.

Науковий аналіз, дослідження, аргументація В. Липинського були підпорядковані завданням політичної боротьби, обґрунтуванню певної громадянської позиції, ідеї. Для українського суспільствознавця такою ідеєю була ідея державної незалежності — головний критерій його оцінки соціологічних міркувань та політичних ідей.

Роздумуючи разом з іншими українськими емігрантами над питаннями, чому не вдалося досягти національної незалежності й хто несе за це

відповідальність, В. Липинський дійшов висновку, що причиною була саме відсутність “провідної верстви”, інтереси якої були б національно зорієнтовані. У цій площині вимальовується його концепція еліти. Еліта, або як писав В. Липинський, “національна аристократія”, — це не просто привілейована група, а верства, що може організувати суспільство, створити й захистити національну державу. Без правлячої еліти немає держави, але “національна аристократія” не завжди спрямовує суспільний розвиток. Тлумачення ролі еліт, їх циркуляції в українського соціолога багато в чому співзвучне класичним теоріям В. Парето, Г. Моски, проте прямі паралелі знайти важко.

Найприйнятніший політичний режим для нової еліти, за В. Липинським, — монархія, бо саме вона здатна обмежити сваволлю національної аристократії й забезпечити національні пріоритети. Ось чому значне місце в суспільному житті український соціолог відводить також релігії та армії. Звідси зрозумілі його сподівання на гетьманщину як шлях подолання кризи українського державотворення. Сама ж українська держава вважалася ним великим селянським господарством, де має бути господар за успадкуванням.

Важливим пунктом концепції В. Липинського є поняття **територіального патріотизму української нації**. Саме територіальний патріотизм, на його думку, повинен об’єднати українське суспільство, подолати внутрішні слабкості українства. Сутність територіального патріотизму Липинський бачив у пробудженні почуття солідарності та єдності всіх постійних мешканців української землі, незалежно від їх етнічного походження, класової належності, віросповідання, соціально-культурного рівня. Ось чому любов до рідного краю — української землі, — яка годує всіх її мешканців є об’єктивною передумовою створення соціально-національного союзу. А патріотизм, таким чином, за Липинським означає “свідомість своєї території, любов до своєї землі, до всіх без винятку її мешканців”.

Засуджуючи націоналізм, учений підкреслював, що в його основу покладена свідомість громади, а не території, почуття спільності людей однієї віри й одного стану, хоча й з різних територій, і ненависть до людей чужої віри й чужого стану на будь-яких територіях. Ось чому зовсім не випадково з середини 70-х років ХХ ст. ряд зарубіжних соціологів розробляють проблему “посттрадиційних суспільних цілісностей”, які виходять за межі ідеї національної ідентифікації XVIII і ХІХ ст. Один із представників цього наукового напрямку німецький соціолог Ю. Хабермас пише: “У сьогоднішній спадщині європейської державної системи націоналізм позбавлений привабливості — рух здійснюється в напрямку постнаціонального суспільства”.

Втілення в життя ідеї державного творення України В. Липинський пов’язував з утвердженням консерватизму. Кожне реальне суспільство, на його думку, повинно бути соціально диференційоване й охоплювати як прогресивні, так і консервативні елементи, а також мати опозицію. Консерватизм, за Липинським, є утвердженням усередині українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, здатних у майбутньому стати носіями української державної влади.

8 Проблеми і досягнення української соціології в умовах розбудови незалежної держави України.

Розвиток соціології стає нагальною потребою національного відродження України. Яскравим виявом цієї тенденції було створення восени 1990 р. Інституту соціології в системі Національної Академії наук. Головний напрям діяльності інституту — виявлення закономірностей розвитку українського суспільства в національному і міжнародному контексті, осмислення та узагальнення досвіду перетворення суспільства у справді громадянське. Досягнення цієї мети реалізується, зокрема, в таких напрямах досліджень:

- особливості соціально-статусної стратифікації в умовах становлення ринкової економіки;
- соціальні умови і механізми формування ринкової економіки;
- фактори виникнення і механізми подолання соціальних конфліктів у процесі трансформацій суспільства;
- українська етнічність у сучасному світі та ін.

Інститут має широкі зв'язки з аналогічними зарубіжними інституціями. В ньому працює плеяда широко відомих у нас і за кордоном науковців-соціологів, серед яких Л. В. Сохань, В. М. Ворона, М. О. Шульга, А. О. Ручка, В. В. Танчер, С. І. Головаха, В. І. Тарасенко, В. Л. Осовський, В. Є. Пилипенко, Н. В. Паніна, С. О. Макеев, К. К. Грищенко, І. Прибиткова, С. Войтович, О. Донченко, І. Мартинюк, С. Суїменко та ін.

У цей час відбуваються й інші важливі події для становлення української соціології. Створюється Соціологічна асоціація України, першим президентом якої став професор В. І. Волович. В університетах відкриваються факультети та відділення для підготовки професійних соціологів, започатковуються соціологічні видання, утворюються спеціалізовані ради по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора соціологічних наук, починає виходити журнал "Філософська і соціологічна думка", а з 1998 р. — часопис "Соціологія: теорія, методика, маркетинг".

Значний внесок у розвиток вітчизняної соціології зробили вчені — соціологи, що працюють у вищих навчальних закладах Києва (М. Захарченко, М. Лукашевич, М. Пірен, І. Гавриленко, Л. Ніколаєнко, В. Хмелько, Ю. Яковенко та ін.), Харкова (О. Якуба, В. Астахова, В. Бакіров, В. Соболев, Л. Герасіна, І. Рущенко, В. Шкода, Ю. Чернецький, О. Сидоренко та ін.), Львова (А. Хоронжий, Н. Черниш, В. Піча), Одеси (І. Попова, Н. Победа, Е. Гансова, В. Подшивалкіна, В. Оніщук та ін.), Дніпропетровська (В. Городяненко, В. Полторак) та інших центрів науки і освіти України.

Нині соціологія знаходиться в пошуку власної автентичності, виробляє свою методологічну базу, концептуальну схему та відповідний їй понятійно-категоріальний апарат. Кардинально переглядається предмет її досліджень. В якості центрального поняття, ключової соціологічної категорії виділяється громадянське суспільство, а сама соціологія розуміється як самостійна наука про соціальні спільноти-суб'єкти, механізми їх становлення, функціонування й розвитку. Створюються умови для методологічного плюралізму в соціології, існування різних підходів, орієнтацій в соціальних дослідженнях. Українська соціологічна школа набуває рис національної, що знаходить прояв не стільки в проблематиці досліджень, скільки в акцентах на традиції соціально-гуманітарних досліджень української культури в цілому.

САМОСТІЙНЕ ЗАНЯТТЯ № 3

Тема: Суспільство як соціальна система

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Зміст поняття «суспільство».
- 2 Системний підхід до розгляду суспільства в соціології.
- 3 Загальна характеристика базисних компонентів соціального життя.
- 4 Соціальна взаємодія, відносини та контроль.
- 5 Соціальні зміни та соціальні процеси.
- 6 Природа та типи соціальних рухів.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1 Болотіна Є.В. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / Є.В. Болотіна. – М.: Каравела, 2007.
- 2 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008.
- 3 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002.
- 4 Навчальний словник - довідник. Укладачі: В.М.Піча, Ю.В.Піча, Н.М.Хома. - К.: «Каравела», Львів: «Новий Світ - 2000», 2002. - 480с.

Питання для самоконтролю:

- 1 Доведіть, що суспільство можна розглядати як систему, що має власну структуру? Аргументуйте відповідь.
- 2 Охарактеризуйте основні елементи соціальної структури суспільства?
- 3 Яким чином суспільство здійснює соціальний контроль за діями його членів?
- 4 Які соціальні санкції може застосовувати суспільство для підтримки соціальних норм?
- 5 Дайте характеристику основним соціальним інститутам. Які функції в суспільстві вони виконують?
- 6 Що спільного і відмінного між поняттями «соціальні зміни», «соціальний розвиток», «соціальний прогрес»?
- 7 Вкажіть причини виникнення та стадії розвитку соціальних рухів?

1 Зміст поняття «суспільство».

Фундаментальною категорією соціології є категорія «суспільство». Саме соціологія покликана відповісти на питання: що таке суспільство, що є причинами його виникнення, що є його головною сутністю, які основні засади (закони) його розвитку і функціонування.

«Суспільство» є буденним поняттям, зміст якого більшість людей ніколи не намагається сформулювати. Суспільство оточує нас постійно. Інтуїція з приводу суспільства підказує нам три узагальнення уявлення:

1. Суспільство – це люди (тобто не одна людина);
2. Ці люди чимось об'єднані, що дає змогу відрізнити «наших» від «не наших»;
3. Для людини суспільство є необхідним і вигідним.

Суспільство уявляють як якесь організоване ціле, правила якого краще не порушувати, якщо хочеш у ньому залишатися; як якась сила, протистояння якій

може мати наслідком покарання; як природна атмосфера, яку не обирають, але мають в ній дихати.

Відомо, наприклад, що Аристотель і Платон поняття суспільства і держави використовували як тотожні. В епоху Середньовіччя панував погляд, що суспільство виникло внаслідок Божественної волі. В епоху Нового часу виникнення суспільства намагались пояснити заключенням суспільного договору між людьми. О. Конт розглядав суспільство як функціонуючу систему, яка ґрунтується на поділі праці. Г. Спенсер під суспільством розумів композицію усілякого роду ідей, вірувань і почуттів, які реалізуються через індивідів. Е. Дюркгейм вбачав у суспільстві надіндивідуальну реальність, що ґрунтується на колективних уявленнях. За М. Вебером, **суспільство** – це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних дій.

З точки зору соціології, **суспільство** – це особливий, надзвичайно складний вид організації соціального життя. Воно охоплює всю багатоманітність стійких соціальних взаємодій, всі інститути та спільноти, що локалізовані в рамках конкретних державно-територіальних кордонів. Суспільству властиві такі механізми саморегуляції, які дозволяють йому підтримувати свою цілісність, впорядковувати відносини між інститутами та спільнотами, інтегрувати соціальні новоутворення, та підкоряти своїй логіці поведінку основної маси населення, схилиючи людей, що живуть на відповідній території, відтворювати у своїх діях єдину тканину численних соціальних взаємодій.

Суспільство є високо абстрактною категорією, витвореною на перетині соціальної філософії, соціології, історії та інших наук, надзвичайно складним соціальним феноменом.

Цей термін вживається і на позначення конкретного виду суспільства з його історичними, економічними, культурними особливостями (наприклад, українське суспільство).

До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належать:

- спільність території;
- проживання людей, що взаємодіють між собою;
- цілісність і сталість (єдине ціле);
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;
- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Із соціологічної точки зору американський вчений Едуард-Альберт Шілз (нар.1911 р.) суспільством вважав об'єднання, що відповідає таким критеріям:

- існування його як елемента більшої системи;
- ідентифікація з певною територією;
- наявність власної назви та історії;
- укладення шлюбів між представниками даного суспільства;
- поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства;

- існування його у тривалішому часі. Ніж середня тривалість життя окремого індивіда;
- єдність загальної системи цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо).

Отже, суспільство – це сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Суспільство як цілісна система має свою внутрішню структуру. Складається з певних підсистем, які взаємодіють одна з одною, зокрема: правова; демографічна; економічна – відносини в процесі матеріального виробництва; соціальна – взаємодія класів, соціальних груп, верств; політична – діяльність державних організацій, політичних інститутів, партій та об'єднань; духовна – розвиток і взаємодія суспільної свідомості, науки, мистецтва, релігії тощо. Кожна підсистема складається у свою чергу із своїх власних блоків і елементів, які виконують свої функції цілісного соціального організму.

2 Системний підхід до розгляду суспільства в соціології.

Суспільство є складним соціальним утворенням, всі елементи якого мають свою власну розгалуженість на складові. Такі об'єкти можна дослідити, застосовуючи системний аналіз.

З тим фактом, що суспільство є надскладною системою, яка розвивається на власній основі, погоджуються практично всі мислителі минулого і теперішнього часу. Але спеціальна розробка системного методу і використання його в соціології є безперечним теоретичним досягненням науки ХХ ст. Найбільшого поширення системний підхід в соціології набув у другій половині ХХ ст. (хоча системні уявлення можна знайти вже в соціальній теорії К.Маркса). Саме як систему розглядають суспільство Т. Парсонс, Ю. Хабермас, Н. Луман, Р. Дарендорф, Дж. Тернер та інші.

Основним поняттям системного підходу є поняття системи. Система – це певним чином упорядкована сукупність взаємопов'язаних елементів, що створює цілісну єдність. Під соціальною системою розуміється цілісне утворення (суспільство, соціальна спільнота, група тощо), основними елементами якого є люди, їхні зв'язки, взаємодії, відносини. Мікромоделлю соціальної системи є особистість – цілісність соціальних рис, характеристик, якостей індивіда як члена суспільства, групи, спільноти.

Основними характеристиками системи (в тому числі соціальної), що враховуються системним аналізом і стають вимогами даного підходу, є наступні:

1. Система внутрішньо упорядкована і диференційована, має багаторівневу ієрархічну будову (частини, елементи, відносно самостійні підсистеми), причому її структура історично змінна. Елементами соціальної системи є індивіди, групи, спільноти, соціальні інститути та організації.

2. Кожна соціальна система може бути елементом більш глобального соціального утворення.

3. Система завжди більша від суми елементів, які її складають. Тут діє так званий «ефект складання»: наприклад, проста сума певних дій індивідів переростає в суттєво нову, системну якість – соціальну життєдіяльність, яка не

може бути зведеною до суми індивідуальних життєдіяльностей. Суспільство – не сумативна, а цілісна система, через взаємодію своїх елементів вона має таку якість, якої не має жодний її елемент.

4. Будь-яка система має певний системоутворюючий фактор (або їх може бути декілька), що обумовлює змістовну сторону системи, її структуру, сітку законів і відносин між елементами.

5. Система орієнтована на саморозвиток, спроможна на постійне власне самозбереження та відтворення.

Системне дослідження об'єднує різноманітні знання про об'єкт у цілісну теоретичну систему. Системний підхід дає можливість аналізу суспільства в єдності трьох аспектів – генетичного (або історичного), структурного і функціонального, – відповісти на питання про походження, історичні умови і фактори виникнення суспільства, про його ієрархічну будову і основні елементи, а також про механізми функціонування і розвитку соціальної системи.

Суспільство як цілісна соціальна система складається з множини індивідів, їх соціальних зв'язків, взаємодій у відносинах. Однак це не просто сума названих елементів. Інтегруючись, вони створюють абсолютно нову, системну якість. Саме тому суспільні структури набувають характеру надіндивідуальних, надособистих структур, а суспільство виступає особливою реальністю, що функціонує за власними закономірностями. Внаслідок своїх інтегральних якостей суспільство набуває самостійно і відносно незалежного способу функціонування і розвитку щодо його індивідів.

Системний підхід, який би розглядав суспільство як тип соціальної системи, формується в соціології під впливом загальної теорії систем, родоначальниками якому було А.А.Богданов і Людвіг фон Берталанфі. Проте основні засади системності зустрічаються в працях Платона, Аристотеля, Спінози, Канта, Шеллінга, Гегеля, Маркса. Ставлення до системи можна знайти й на роботах соціологів XIX - початку XX століття - О.Конта, Г.Спенсера, Э.Дюркгейма, П.Сорокіна. Слід зазначити, що системний підхід одна із напрямів соціологічного реалізму.

Вихідним пунктом будь-якого системного дослідження є уявлення цілісності досліджуваної системи. Система то, можливо зрозуміла лише чимось конфронтуюче середовищі. Вона "якісні визначено, виділено щодо свого середовища, здатна бути автономною, відрізняється від інших явищ".

Далі, система завжди складається з частин - елементів, яке у взаємодію уряду й взаємозалежності. Елементи мають інтегральними властивостями, намагаються підтримати цілісність системи. Будь-яка зміна вагітною частині неминуче призводить до зміни інших частин.

Отже, система, зокрема і **соціальний**, - це явище, виділений щодо свого середовища, що складається з взаємозалежних частин, які мають інтегральними властивостями.

Проте системі властиво ще одне властивість - емерджентність - помічене ще Э.Дюркгеймом, який писав, що російське суспільство - це "ціле, яке тотожне сумі своїх частин, його властивості від властивостей складових частин".

У будь-якій системі виділяють структуру - щодо стійку зв'язок елементів у системі, відносини між системою як цілим і його частинами, і навіть функцію -

роль, яку елемент, той внесок, який несе конкретна діяльність у загальну діяльність.

Найпоєлїдовнїше системний пїдхїд до суспїльства застосували в структурному функціоналізмі - напрямї, що з соціологїї Конта, Спенсера, Дюркгейма і коли вони апогею свого розвитку на 30-50-тї роки ХХ столїття. Лїдером цього напряму Толкотом Парсонсом було створено усеохоплююча системна теорїя.

3 Загальна характеристика базисних компонентів соціального життя: соціальні процеси, взаємодїї, відносини та змїни, спїльноти та інститути, соціальний зв'язок і контроль.

Існування суспїльства пов'язане з постійною взаємодїєю індивїдів, соціальних груп щодо задоволення власних потреб та інтересів. Взаємодїя ця формується поступово, ускладнюючись крок за кроком. Переплітаючись, ці взаємодїї утворюють мїцну тканину соціального життя.

Елементарною частиною будь-якої соціальної діяльності людей є *соціальна дія*. Термін цей запровадив у соціологїю М. Вебер, який розумїв соціальну дію як таку, що є усвідомленою і спїввідносною з діями інших людей або орієнтованою на них.

Структура соціальної дії така:

- дійова особа;
- потреба в активїзації поведїнки;
- мета дії;
- методи дії;

Соціальна дія є кроком до формування *соціальної взаємодїї*. Здїйснюючи соціальну дію особа відчуває на собі дію інших, а отже, відбувається обмін діями, тобто соціальна взаємодїя.

Соціальна взаємодїя - це система взаємообумовлених соціальних дій. Вони пов'язанї циклічною причинною залежністю, коли дії однієї особи є одночасно причиною і наслідком відповідних дій іншої особи. Найбільш загальними типами взаємодїї є: спївробітництво та суперництво.

Соціальні взаємодїї пов'язанї із взаємними очїкуваннями того чи іншого типу поведїнки по відношенню один до одного. Такї очїкування можуть бути епізодичними, невизначеними, або стїйкими і сталими.

Якщо взаємодїї набувають стїйкого характеру, взаємні очїкування індивїдів постійно змїнюються і в той же час з'являються стїйкї соціальні очїкування, якї надають взаємодїї досить упорядкованого та передбачуваного вигляду.

Такї упорядкованї та стїйкї взаємодїї називаються *соціальними відносинами*.

На думку сучасних соціологів, основою формування соціальних відносин є *цїнності*.

Для існування суспїльства необхідно закрїпити деякї соціальні відносини, зробивши їх обов'язковими для членів суспїльства або соціальної групи. Це стосується тих відносин, якї відображають задоволення потреб, необхідних для існування цїлісної соціальної групи. Цю функцію виконують *соціальні інститути*.

Соціальні інститути - це стабільна та інтегрована сукупність соціальних зв'язків, норм, ролей і статусів, цінностей та вірувань, які регулюють всі сфери суспільного життя.

Головним завданням соціальних інститутів є задоволення основних життєвих потреб. Відповідно соціологи виділяють п'ять соціальних інститутів:

- інститут сім'ї та шлюбу (потреба у відтворенні людського РОДУ);
- політичні інститути (потреба у безпеці та соціальному порядку);
- економічні інститути (потреба у виробництві матеріальних цінностей);
- освітні інститути (потреба у соціалізації, передачі знань, досвіду);
- інститут релігії (задоволення духовних потреб).

Суспільство є багаторівневою системою, яка складається з підсистем, соціальних спільнот та груп. Що ж утримує їх разом? Чому суспільство, в якому кожна спільнота має свої специфічні потреби та інтереси, не руйнується, не розпадається, а постійно відтворюється, зберігається як цілісний організм? Упорядкованість суспільства базується на взаємопов'язаних ролях, відповідно до яких особистість бере на себе обов'язки по відношенню до інших і в той же час вимагає від інших виконання своїх обов'язків. Для пояснення цього явища в соціології використовується поняття *соціального контролю*.

Соціальний контроль - це особливий механізм регуляції поведінки і підтримання суспільного порядку, який дає можливість зберегти традиції, звичаї, норми моралі, відтворити соціальні відносини в межах нормативної системи, прийнятої в суспільстві. Нормативне обмежуючи стиль життя своїх членів, група здійснює контроль за тим, щоб ніхто суттєво не відхилився від прийнятих правил.

Механізмами соціального контролю за членами суспільства є:

- соціалізація, тобто процес засвоєння соціальних ролей і культурних норм, який передбачає, що люди будуть виконувати свої ролі несвідомо, за звичкою, традицією, перевагами. Людина повинна хотіти впорядкувати своє життя, добровільно підкорятися законам суспільства і відчувати розгубленість та роздратування, якщо ці закони порушуються;

- груповий тиск. Кожна людина є членом тієї чи іншої первинної групи (сім'я, студентська група та інші). Група має свої неписані норми взаємодії, поведінки. Член такої групи повинен дотримуватися мінімуму тих вимог, норм, які існують в ній. Якщо цього не відбувається, до порушника застосовуються неформальні санкції. Це може бути суспільний осуд або ізоляція. Ступінь групового тиску залежить також від згуртованості групи. Чим вона вище-тим сильніший тиск. Група виконує функцію нормативного обмеження індивідуальної поведінки.

Головними структурними елементами соціального контролю є *норми* та *санкції*.

Норми - це приписи, вимоги і очікування відповідної поведінки.

Норми можуть існувати на двох рівнях:

- норми, які існують в суспільстві, або у великих соціальних групах. Це звичаї, традиції, закони;

- норми, які існують в малих групах "групові звички". Норми можуть існувати як стандарти поведінки, або як очікувана поведінка.

Незалежно від форми існування, норми виконують такі функції:

- інтегруюча - полягає в об'єднанні членів групи;
- контролююча - полягає у контролі за поведінкою членів групи;
- еталонна - полягає у пропонуванні зразків та стандартів поведінки.

У кожному суспільстві завжди існує та чи інша міра порушення норм. По відношенню до порушників застосовуються санкції. Як визначає А.Кравченко, санкції можуть бути чотирьох типів.

Формальні позитивні санкції - це засіб соціального контролю, тобто визнання з боку офіційних структур (почесні звання, нагороди та інше).

Неформальні позитивні санкції - це засіб соціального контролю або публічне схвалення, не пов'язане з офіційними структурами (визнання, слава, визнання лідерських якостей та інші).

Формальні негативні санкції - це засіб соціального контролю у вигляді покарань, визначених юридичними нормами (арешт, ув'язнення, штраф, звільнення та інші).

Неформальні негативні санкції, - це засіб соціального контролю у формі покарань, не передбачених офіційними установами (зневага, осуд, зауваження та інші).

У сучасному суспільстві соціальний контроль здійснюється переважно формальними нормами (накази, постанови, закони). Він набув інституційної підтримки, яку здійснюють головні соціальні інституції (армія, освіта, правосуддя, уряд тощо.).

Соціальні інститути суспільства

Соціальний досвід свідчить, що для людського суспільства необхідно закріпити деякі типи соціальних відносин, зробити їх обов'язковими для всіх членів суспільства або його групи, забезпечити цілісність системи. Для збереження такої цілісності, в якій зацікавлена спільнота, люди утворюють систему установ, які закріплюють нормативне регулювання відносин і контролюють поведінку своїх членів.

Соціальний інститут - це стійкий комплекс формальних і неформальних норм, правил, засад, які регулюють різні сфери людської життєдіяльності і організують їх у систему соціальних статусів і ролей.

Соціальний інститут виникає і функціонує, виконуючи ту чи іншу соціальну потребу. Якщо ця потреба стає незначною або зовсім зникає, то поступово зникає і соціальний інститут, який її задовольняв.

Кожна людина має індивідуальну комбінацію потреб. Проте фундаментальних (важливих для всіх) потреб не так вже й багато, їх п'ять і стільки ж головних соціальних інститутів:

- потреба у відтворенні роду - інститут сім'ї та шлюбу;
- потреба у виробництві та розподілі засобів існування – економічні інститути, виробництво;
- потреба у безпеці, соціальній злагоді та порядку – політичні інститути, держава;
- потреба у передачі знань і набутих цінностей, соціалізація нових поколінь - інститут освіти;
- потреба у вирішенні духовних проблем, передача духовних цінностей і ритуалів, які підтримують у суспільстві солідарність і злагодю - інститут релігії.

Процес утворення соціального інституту - інституціоналізація - передбачає такі етапи:

- виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій;
- формування спільних цілей;
- поява соціальних правил і норм у процесі стихійної соціальної взаємодії;
- поява процедур, пов'язаних з нормами і правилами;
- інституціоналізація правил, норм, процедур, тобто їх прийняття, практичне застосування;
- визначення системи санкцій і ролей, які охоплюють усіх членів соціального інституту.

Соціальні інститути виконують не лише *функції* (позитивна роль у суспільстві), але й *дисфункції* (шкода, яку вони чинять суспільству).

Функції бувають:

- *явні*, якщо вони офіційно заявлені, усіма усвідомлені та очевидні. Очікувані та необхідні явні функції формуються і декларуються у кодексах і закріплені у системі статусів та ролей.

- *латентні*, якщо вони приховані, не заявлені, не заплановані. До *явних функцій соціальних інститутів*, що забезпечують закріплення та відтворення суспільних відносин, відносять:

- *регулятивну*, яка забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства за допомогою формування моделей поведінки;

- *інтегративну*, яка забезпечує згуртованість, взаємозалежність та взаємовідповідальність членів соціальних груп, що формуються під впливом інституціоналізації правил, норм, санкцій, систем ролей;

- *трансляуючу*, яка пов'язана з передачею соціального досвіду;

- *комунікативну*, яка забезпечує розповсюдження інформації, що виникла в даному інституті, як всередині саме цього інституту для управління та контролю за дотриманням норм, так і у взаємодіях між інститутами.

Латентні функції є незапланованими, непрямими результатами діяльності соціальних інститутів.

Наприклад, завданням сім'ї є соціалізація до прийнятих норм сімейного життя, однак часто реальна поведінка членів сім'ї призводить до конфлікту з культурною групою, тому що ця поведінка не відповідає вимогам та нормам групи.

Виробництво предметів споживання також виконує латентну функцію, задовольняючи потребу людей у підвищенні власного престижу (випуск розкішних авто, коштовностей та ін.)

4 Соціальна взаємодія, відносини та контроль.

Соціальна взаємодія - це така форма спілкування осіб, соціальних спільностей, верств, угруповань, за якою систематично здійснюється їх вплив один на одного, реалізується соціальна дія кожного з партнерів, досягається пристосування дій одного до дій іншого, спільність у розумінні ситуації, сенсу дій і певний ступінь солідарності або згоди між ними.

Соціальна взаємодія буває випадковою, тимчасовою, приходжою і стійкою, приватною і публічною, особистою і речовою, формальною і неформальною. Всі різноманітні суспільні відносини обумовлені

багатоманітністю соціальних інтересів, основою яких виступають виробничі (базові) відносини. Тому не можна звести взаємовідносини лише до форм міжособистісного спілкування чи безпосереднього контакту. Адже соціальні взаємовідносини обов'язково передбачають розподіл ролей між партнерами і наявність у них певних специфічних систем цінностей, норм і регуляторів.

Слід розрізнити **соціальну взаємодію і соціальний контакт**.

Прикладом **соціального контакту** може бути привітання, обмін люб'язностями (здали речі в гардероб і подякували гардеробниці, взяли книгу в бібліотеці, спитали в перехожого, котра година). Тобто соціальний контакт - поверховий, швидкоплинний, його суб'єкти змінюються, але основне - відсутня система споріднених дій суб'єктів один до одного. Чекання, орієнтації однієї людини на іншу не поширюються далі соціального контакту.

Соціальна взаємодія - систематичні, досить регулярні соціальні дії суб'єктів, спрямовані один на одного, що мають за мету викликати цілком певну відповідну реакцію, а відповідна реакція породжує нову реакцію впливаючого, тобто відбувається обмін діями.

Соціальна взаємодія відрізняється від контакту спорідненістю систем дії обох суб'єктів, у ставленні їх один до одного, не лише відновленістю соціальних дій, а й їх координацією, стійкістю інтересу до відповідних реакцій, дій і т.п.

Серед теорій соціальної взаємодії, розроблених представниками західної соціології та психології, найбільш відомими є:

- **теорія обміну (Дж.Хоманс)** - люди впливають один на одного на основі свого досвіду, зважаючи можливі винагороди і витрати;
- **символічний інтеракціонізм (Дж.Мід, Г.Блумер)** - поведінка людей стосовно одне одного і предметів оточуючого світу визначається тим значенням, якого вони їм надають;
- **теорія управління враженнями (Е.Гоффман)** - соціальні ситуації нагадують драматичні вистави, в яких актори прагнуть створити і підтримувати сприятливі враження;
- **психоаналіз (З.Фрейд)** - на міжособистісну взаємодію здійснюють глибокий вплив поняття, засвоєні в ранньому дитинстві, і конфлікти, пережиті в цей період.

Соціальний контроль - процеси в соціальній системі (суспільстві, групі), що забезпечують її стійкість та можливість управління функціонуванням її елементів (людьми, інтересами тощо); це механізми оцінки і санкціонування діяльності елементів соціальних систем та підсистем з точки зору суспільних інтересів та домінуючих норм; це і спосіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує впорядковану взаємодію її елементів за допомогою нормативного (в т.ч. правового) її регулювання.

Можна визначити соціальний контроль як сукупність норм і цінностей суспільства, а також санкцій, які застосовуються з метою їх втілення. Він спрямований на попередження девіантної поведінки, покарання девіантів або їх виправлення.

Основні механізми соціального контролю:

1 - власне контроль, який здійснюється шляхом покарань та інших санкцій;

2 - внутрішній контроль, який забезпечується засвоєнням індивідом соціальних норм та цінностей;

3 - непрямий контроль - викликаний ідентифікацією з референтною законослухняною групою;

4 - „контроль“, який базується на широкій доступності різноманітних способів досягнення цілей і задоволення потреб, альтернативних протиправним і аморальним.

Головним засобом соціального контролю є система санкцій і нагород. Так, Т.Парсонс проаналізував три способи соціального контролю девіантів:

1 - ізоляція - повне вилучення у системи соціальних відносин зі спробами чи без спроб реабілітації;

2 - відособлення - обмеження (неповна ізоляція) контактів з іншими людьми з поступовим поверненням до людської спільноти;

3 - реабілітація - підготовка девіантів до нормального виконання соціальних ролей.

Американські соціологи Е.Росс та Р.Парк визначають соціальний контроль як цілеспрямований вплив суспільства на поведінку індивіда, який забезпечує нормальне співіснування між соціальними силами, очікуваннями, вимогами і людською природою, і внаслідок цього виникає „здоровий“ соціальний порядок. Р.Парк виділив три форми соціального контролю: елементарні (в т.ч. примусові) санкції, громадську думку та соціальні інститути.

Французький соціолог Р.Ліп'єр розглядав соціальний контроль як засіб, що забезпечує процес засвоєння індивідом цінностей і норм культури, і як механізм передачі цих цінностей і норм від покоління до покоління.

Тобто соціальний контроль спрямований на регулювання поведінки не лише девіантів, а й усіх членів суспільства, тому передбачає як формальні, так і неформальні санкції. Формальні санкції накладаються відповідно до попередньо передбачених (законом, статутом тощо) процедур. З цією метою створюються спеціальні інститути соціального нагляду. Неформальні санкції є спонтанними реакціями членів різних спільнот, що виявляються у вигляді негативних емоцій, чуток, навіть фізичному впливі.

Виділяють два типи соціального контролю: **позитивний** - призначений стимулювати чи схвалювати відхилення від норми та **негативний** - призначений стримувати небажані відхилення.

Соціальний контроль є механізмом і засобом соціалізації індивіда через підпорядкування особистої поведінки, ціннісної орієнтації, очікувань під соціально сталі стандарти, а також відтворення домінуючої системи суспільних відносин і соціальних структур.

Соціальний контроль, його засоби, форми і спрямування завжди історично обумовлені і є засобом саморегуляції суспільства. В періоди соціальної стабільності суспільства система соціального контролю успішно справляється з дезорганізацією нормативної поведінки людей, тобто соціальна патологія не перевищує певної норми. А в періоди кризи, трансформації суспільства, втрати ідеалів та цінностей більшою частиною населення система соціального контролю не справляється із наростаючою дезінтеграцією і соціальною патологією, що призводить до послаблення і розпаду соціальної системи.

Проте спроба посилення примусового соціального контролю, н-д, за допомогою більш жорстких силових заходів стосовно окремих видів правопорушень або специфічних соціальних груп парадоксально веде не до послаблення девіантності, а до її посилення. Тому соціальний контроль повинен базуватися більше на стабільності соціальних груп, соціальних відносин, єдиних цінностях, а не на елементарному примусі.

Соціальні відносини — це відносно стійкі зв'язки між індивідами і соціальними групами, обумовлені їх неоднаковим положенням в суспільстві та роллю в суспільному житті.

Головним чинником виникнення і функціонування соціальних відносин є соціальний статус кожного з індивідів, розподіл цих статусів у суспільстві, у межах яких і з позицій яких вступають у взаємодію між собою та з суспільством індивіди, наповнюючи свої відносини реальним змістом статусної взаємодії.

Суб'єктами соціальних відносин виступають різноманітні соціальні спільноти й окремі індивіди. На думку О. Айзиковича, за суб'єктом всі соціальні відносини можна розділити на три структурних рівні:

1 –соціальні відносини соціально-історичних спільнот (між суспільствами, класами, націями, соціальними групами, містом і селом);

2 –соціальні відносини між суспільними організаціями, установами і трудовими колективами;

3 –соціальні відносини в формі міжособистісної взаємодії і спілкування всередині трудових колективів.

Виокремлюють різні види соціальних відносин:

- за обсягом владних повноважень: відносини по горизонталі і відносини по вертикалі;
- за ступенем регламентування: формальні (офіційно оформлені) та неформальні;
- за способом спілкування індивідів: безособові або опосередковані, міжособові або безпосередні;
- за суб'єктами діяльності: між організаційні, внутріорганізаційні;
- за рівнем справедливості: справедливі і несправедливі. Основою відмінностей між соціальними відносинами є мотиви і потреби, головними з яких є первинні та вторинні потреби.

Внаслідок суперечності соціальних відносин однією з форм соціальної взаємодії стає соціальний конфлікт.

5 Соціальні зміни та соціальні процеси.

Соціальні зміни— процес виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах під час їх взаємодії.

Це поняття фіксує факт зрушення, зміни в широкому розумінні слова. Соціальні зміни відбуваються на рівні міжособистісних відносин, на рівні організацій та інститутів, малих і великих соціальних груп місцевому, соціетальному та глобальному рівнях.

Соціологія аналізує різні типи соціальних змін: еволюційні і революційні, короткострокові й довгострокові, організовані й стихійні, насильницькі й

добровільні, усвідомлені й неусвідомлені, а також зміни на рівні індивіда, групи, організації, інституту, суспільства та ін.

**Основні типи соціальних змін,
які можуть відображатись на соціальному розвитку суспільства**

Природні зміни	Відіграють одну з першорядних ролей в суспільному розвитку. Необхідно враховувати як природні зміни (землетрус, рух материків тощо), так і зміни в природі, які стимулюються самим соціогенезом (підвищення або зниження врожаю, вичерпання ресурсів, забруднення довкілля, ядерні катастрофи тощо)
Демографічні зміни	Можуть мати локальний або глобальний характер. Ці зміни являють собою функцію природних або соціальних змін і чинять зворотний вплив на природу і соціальне середовище
Зміни в сфері виробництва	Від примітивного збирання трав і коренів через удосконалення знарядь праці до сучасних інформаційних систем і автоматизованих виробництв – такий довгий шлях долає суспільство, що час від часу приводить до суттєвих якісних змін у сфері виробництва (камінь, метал, пара, двигун внутрішнього згорання, атом – такі основні етапи технологічної еволюції)
Зміни в системі управління	Від елементарних форм сім'ї і племені до сучасних державних і міждержавних структур. Особливе місце належить комунікативним та інформаційним засобам
Зміни в соціальній організації	Відбуваються у сфері мотивації індивідуальної та групової діяльності людей
Зміни в соціальній структурі	Відбуваються в сім'ї, в етнічних, класово-політичних системах, які мають свої внутрішні й зовнішні детермінанти і впливають на суспільний розвиток
Зміни в культурно-духовній сфері	Від початкових форм освіти до філософської, від теологічного знання до наукового, від народної творчості до шедеврів світового мистецтва

Види соціальних змін

Серед багатьох макросоціологічних теорій соціальних змін розрізняють три групи: **соціокультурні, індустріально-технологічні та соціально-економічні.**

Соціокультурні теорії

На передній план вони висувають зміни в соціо-культурній сфері — світогляді, релігії, системах цінностей, менталітеті соціальних груп, суспільств та епох. Такі зміни вважаються найфундаментальнішими, що визначають усі інші зміни у суспільстві. Серед цієї групи теорій своєю ґрунтовністю виділяється теорія соціокультурної динаміки П. Сорокіна.

Індустріально-технологічні теорії

Вони інтерпретують соціальні зміни як похідні від змін в технології матеріального виробництва. Індустріальну (промислову) технологію розглядають як фундамент, на якому відбуваються зміни, і як головне джерело їх. До цієї групи відносять теорії «стадії економічного росту» (І. Росту), «єдиного індустріального суспільства» (Р. Арон), «постіндустріального суспільства» (Г. Белл, З. Бжезинський, А. Турен), «кінця ідеологічної ери» (Д. Белл, М. Ліпсет).

Соціально-економічні теорії

Найпоширенішими серед них є марксизм. З його точки зору (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) вирішальним фактором соціальних змін є економічний розвиток, точніше — діалектика взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин.

Кожна з названих груп теорій має свої переваги, але жодна не може розглядатись як вичерпна.

Значні соціальні зміни відбуваються на основі важливих відкриттів і нововведень, тобто інновацій. Поняття «інновація» ввійшло в науку ще в ХІХ ст. і вживалось при вивченні змін у культурі на противагу поняттю «традиція». Тепер нововведення розглядається як певна стадія процесу соціальної зміни. Формування особливої галузі соціології — соціології інновації — відбувалось в основному в координатах соціології організації.

Інновація — комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі.

Інновація — не тільки відкриття, а і його впровадження. Саме воно спричиняє суттєві зміни в суспільному житті. Не всі інновації однозначно сприймаються суспільством. Різним буває термін їх втілення в життя, яке відбувається шляхом дифузії — передачі інноваційних рис і зразків поведінки від однієї групи до іншої як всередині певного суспільства, так і за його межами.

Інновації є соціокультурним процесом, що вносить у суспільне життя нові культурні зразки. Вони можуть не тільки приєднуватись до існуючих зразків, а й витіснити їх. Так, якщо наукові чи художні інновації в сучасному українському суспільстві приєднуються до того, що вже існує, то ринкові відносини можуть поширюватись тільки внаслідок витіснення адміністративно-командних відносин.

Інновації часто вступають у конфлікт з існуючими культурними зразками, цінностями та нормами. Так, спроби масового розвитку фермерства в Україні в 90-ті роки ХХ ст. наштовхувались на опір місцевих чиновників, протидію вкорінених серед селянства колективістських традицій, психології зрівнялівки.

Важливу роль у суспільстві відіграє специфічний різновид соціальної інновації — **модернізація**. У світовому контексті вона пов'язується з переходом суспільства від бідності до добробуту та розвитку. Згідно з одними підходами модернізацію розглядають як створення масового суспільства, іншими — як ослаблення традиційних спільнот, розширення індивідуального вибору, зростання культурного і релігійного плюралізму. Виокремлюють економічну, політичну, соціальну, культурну модернізації.

Динамізм людства в останні десятиріччя дедалі більше визначається переходом від індустріального суспільства, метою якого є модернізація, до постіндустріального та інформаційного. Воно базується на створенні, споживанні та поширенні інформації, що є основною формою діяльності великої кількості людей. Автори концепції постмодернізму стверджують, що в сучасному світі розгортається глобальний процес формування нового суспільства і нової свідомості.

Якщо підсумувати існуючі у літературі типи соціальних змін, то в цілому можна навести наступну їх класифікацію. За масштабами:

- малі;
- маргінальні;
- всеохоплюючі
- революційні зміни.

Зміни можуть охоплювати всю соціальну систему, а можуть надавати пріоритет якомусь одному аспектові елемента. Можуть бути:

- короткострокові;
- середньострокові;
- довгострокові.

Можуть вести соціальну систему до прогресу, розвитку або занепаду. Соціальні зміни відбуваються на рівні міжособистісних відносин, на рівні організацій та інститутів, малих і великих соціальних груп, на місцевому, соціетальному та глобальному рівнях. За характером перебігу виокремлюють наступні різновиди соціальних змін:

- функціональні;
- реформи;
- революції;
- модернізації;
- трансформації;
- кризи.

Соціальний процес — серія явищ чи взаємодій, які відбуваються в організації, структурі груп і змінюють стосунки між людьми чи між складовими елементами спільноти. Соціальні процеси перебувають у всіх суспільствах і виступають як упорядкована форма соціальної взаємодії. Найважливішими рисами соціальних процесів є їх загальність і зв'язок із суб'єктом, який здійснює процес. Ніщо не може відбуватись у суспільстві поза соціальним процесом. Функціонування і розвиток суспільства відбуваються в різних формах соціальних процесів, які характеризують суб'єктно-об'єктні зв'язки і відносини у всіх сферах діяльності людей.

Він передбачає насамперед відносно однорідну серію явищ, що у своєму динамічному взаємовпливові дозволяють отримати нове знання. Серія соціальних явищ може бути зрозуміла як процес, якщо:

- зберігає ідентичність у часі, яка дозволяє вирізнити її з інших серій
- явища, що передують, зумовлюють бодай частково явища, які йдуть за ними
- стан речей, що утворюють соціальний процес, обов'язково не є однорідним.

Соціальний процес може розглядатись як система структурних та функціональних змін у соціальній системі чи як повторювана, упорядкована за певними параметрами соціальна взаємодія. У соціології соціальний процес — це взаємодія людей, що визначає функціонування і зміни в людських стосунках, у становищі соціальних груп, окремих індивідів, тобто в соціальній структурі. Це може бути серія соціальних явищ, зв'язаних між собою структурними чи причинними (функціональними) залежностями, які спричинюються до переходу певної соціальної системи, підсистеми, будь-якого соціального об'єкта з одного стану в інший.

За масштабами охоплення соціального середовища виділяють:

- **соціетальні** - найглобальніші процеси, які охоплюють або все суспільство, або великі ділянки його. До таких процесів належать, наприклад, зміни соціально-економічних формацій, промислова революція, світова економічна криза та інші.

- **загальні** - ті, що охоплюють певні соціальні інститути - зміна системи освіти, зміна політичного устрою держави, зміна системи управління тощо.

- **особливі** - процеси, які охоплюють, як правило, окремі об'єкти соціального середовища лише за певних умов. Наприклад, урбанізація, пристосування, асиміляція та інші.

Щодо соціальної системи, в якій відбуваються соціальні процеси, їх поділяють на:

-внутрішньоособистісні - розвиток свідомості, самовиховання, самовдосконалення;

- ті, що виникають у відносинах двох індивідів;

- ті, що виникають у відносинах між особистістю і соціальною групою;

- ті, що існують в межах групи;

- ті, що виникають у відносинах різних соціальних груп;

- ті, що змінюють соціальну структуру суспільства.

За часом існування розрізняють:

- короткотривалі процеси;

- довготривалі процеси.

За характером дії соціальні процеси поділяють на:

- плавні;

- стрибкоподібні.

За наслідками, які спричиняють соціальні процеси у соціальній системі, їх поділяють на:

- асоціативні (об'єднувальні);

- десоціативні (роз'єднувальні).

До асоціативних процесів належать зближення, компроміс, об'єднання (консолідація), співробітництво, пристосування(адаптація). До десоціативних – суперництво (конкуренція), опозиція, конфлікт.

6 Природа та типи соціальних рухів.

Важливим джерелом соціальних змін є соціальні рухи.

Соціальні рухи — сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм.

Спричинюють їх незадоволеність людей життям в цілому або певними його аспектами. Сприяють цьому активізація структурних змін у суспільстві, соціальна дезорганізація, культурні течії. Ширяться вони на хвилі усвідомлення людьми корисності свого об'єднання для досягнення цілей, можливості виконувати нові соціальні ролі, підвищувати свій соціальний статус.

Соціальні рухи, з одного боку, можуть нагнітати напруження і конфлікти у суспільстві, з іншого — бути засобом та інструментом їх подолання. Вони завжди високодинамічні, але не стійкі. Постають у зв'язку з певними причинами і припиняють своє існування після їх зникнення. В них задіяна обмежена (хоча і не мала) кількість людей. Ставлення більшості людей до

таких рухів байдуже, іноді й неприязне. Адже в них зацікавлені, зазвичай, тільки їх безпосередні учасники.

Соціальні рухи не мають своєї організації, офіційного членства з фіксованими правами і нормами поведінки, санкціями, закріпленими статусними ролями. Якщо соціальний рух досягає стадії формальної організації, де діють установлені правила та норми поведінки, він перетворюється на організацію.

У своєму розвитку соціальні рухи проходять кілька стадій: виникнення, об'єднання, формалізації, розпаду і зникнення.

Стадія виникнення (стурбованості). На цій стадії домінують соціальна незадоволеність певними аспектами життя, почуття соціальної несправедливості, невпевненості. Криза традиційної ідеології, відчуття страху, нестабільності свого становища в соціальному середовищі, невпевненості в ефективності нововведень формують у людей соціальну стурбованість. Так, внаслідок впровадження в Україні ринкових відносин, різких змін соціальних цінностей і норм поведінки мільйони людей зіткнулися з труднощами соціальної адаптації. Це породило соціальну стурбованість у певних верствах населення, створило передумови для виникнення різних соціальних рухів.

Стадія об'єднання (збудження). Занепокоєність людей певною проблемою настільки фокусується на конкретних соціальних об'єктах, що спонукає їх до активних дій. Вони гуртуються для обговорення проблем. З'являються агітатори, висуваються лідери. Від їх активності, здібностей та популярності залежить подальший розвиток руху. Саме на цій стадії лідери визначають його політику і тактику, прагнуть залучити якомога більше людей. Рух може формувати союзи з іншими близькими рухами та організаціями, популяризувати ідеї, доводити до громадськості результати своїх дій. Ця стадія розвитку суспільного руху охоплює, як правило, незначний проміжок часу, завершуючись або переходом у фазу формалізації, або втратою у людей будь-якої зацікавленості до руху.

Стадія формалізації і бюрократизації. Цієї фази досягають далеко не всі рухи. Формалізація та бюрократизація підвищують ефективність діяльності руху, популярність лідерів. Ідеологія руху стає визначеною та зрозумілою. Формалізація перетворює збуджені маси в дисциплінованих учасників руху, чіткіше кристалізує його мету. На цій стадії формуються традиції підтримки і захисту інтересів його членів, символіка і кодекси.

Стадія розпаду. Рух може припинити своє існування навіть на ранніх стадіях розвитку. Під впливом внутрішніх і зовнішніх умов, після досягнення своїх завдань, або зникнення причин, що зумовили появу руху, він розпадається (припиняє своє існування) або ж перетворюється на соціальний інститут чи організацію. Саме так часто створюються нові політичні партії (НРУ, Партія зелених). Іноді рух розпадається на автономні, часто конфліктуючі між собою утворення, які, втрачаючи вплив і популярність, згодом припиняють існування. У недемократичних суспільствах рух, якщо він стає небезпечним і небажаним для влади, може бути забороненим або знищеним владними органами.

Причини розгортання суспільних рухів в соціології трактуються неоднаково. З точки зору теорії депривації (Дж. Роуз, Д. Моррісон) люди об'єднуються у суспільні рухи внаслідок певних матеріальних втрат, а участь у

рухах є засобом пошуку джерел прибутків. Згідно з теорією масового суспільства (У. Корнхаузер) суспільні рухи виникають як результат об'єднання людей, що відчувають дефіцит соціальних зв'язків та спілкування. В теорії мобілізації ресурсів (Л. Кілліан) розвиток суспільних рухів пояснюється прагненням людей реалізувати свої ціннісні орієнтації. Теорія нових соціальних рухів (Дж. Маккарті, Х. Крізі) розглядає нові соціальні рухи (екологічні, антивоєнні, феміністичні та ін.) як відповідь на експансію державної влади, засобів масової інформації.

Позаяк суспільні рухи є динамічними, їх непросто класифікувати. Метою суспільних рухів можуть бути соціальні перевороти (революція, контрреволюція), конкретні політичні результати (рух в підтримку політичного лідера), економічні, культурні, соціальні та інші реформи, поліпшення екологічної ситуації, зміна свідомості та поведінки учасників руху (рух анонімних алкоголіків, культові рухи), поліпшення правового, матеріального та соціального становища окремих груп населення (молодіжний, феміністичний, емігрантський рухи) тощо. Одні рухи переслідують обмежені за масштабом цілі (рух за врятування рідкісних тварин), інші відзначаються надзвичайною широтою (рух за заборону ядерної зброї).

Експресивні рухи. Виникають внаслідок перебування людей у рамках обмеженої соціальної системи, яка їх не задовольняє. Реальна дійсність для учасника такого руху не є привабливою, тому він за допомогою ритуалів, танців, ігор, видінь, мрій та інших форм емоційної експресії шукає емоційного полегшення.

У наш час ці рухи проявляються в молодіжному середовищі (хіппі, рокери, байкери), коли їх учасники прагнуть створити свою субкультуру, дистанціюватись від офіційного суспільства. Деякі експресивні рухи звертають свій погляд не в майбутнє, а в минуле — ветеранів війни, монархічні рухи, рухи з відродження козацтва, які відроджують забуту символіку, ритуали тощо. Такі рухи найчастіше пов'язані з пасивною поведінкою, але іноді можуть прокладати шлях до реформ, повстань, збуджувати пасивне населення. Тому вони є проміжною ланкою між неполітичними та політичними рухами.

Утопічні рухи. Постають на хвилі прагнень теоретично обґрунтувати досконале людське суспільство. Спершу невеликі групи їх учасників були виключно релігійними (рух перших християн, релігійні секти Сходу). Вони виявилися досить життєздатними, оскільки їх учасники не прагнули до особистого щастя і матеріального добробуту. Натомість ідеологія світських утопічних рухів ґрунтувалась на концепції доброї, альтруїстичної людини. Ігнорування їх лідерами таких природних прагнень людини, як бажання особистого благополуччя, реалізувати свої здібності й одержати винагороду спричиняли згасання таких рухів. Та оскільки утопічні ідеї є життєстійкими, після розпаду одного руху його ідеї відроджуються в інших.

В опозиції до сучасних утопічних рухів постійно перебувають законотворці громадяни, яких лякають нові культурні зразки, ролі та пріоритети майбутнього «найкращого» життєвого укладу.

Реформаторські рухи. Породжують їх намагання змінити суспільство або окремі його структури без повної трансформації самого суспільства. Для їх розгортання необхідно, щоб учасники позитивно ставилися до порядку в

суспільстві, зосереджуючись тільки на окремих негативних сторонах суспільного устрою, а також могли висловлювати власні думки та активно діяти на підтримку певної реформи. Тому широкий реформаторський рух можливий тільки в демократичному суспільстві. Реформатори можуть зустрічатися з опором владних структур, особливо за авторитарного режиму. Якщо реформи блокуються, частина реформаторів може перейти на позиції революційних рухів.

Революційні рухи. Розвиваються в атмосфері загального соціального невдоволення, прагнуть зруйнувати існуючу соціальну систему і встановити новий соціальний порядок. Демократія не є живильним середовищем для них. Вона є основою соціальних реформ, а реформи неминуче відсувають революцію.

Іноді дуже важко класифікувати соціальний рух як реформаторський або революційний, оскільки в обох можуть брати участь як помірковані реформатори так і радикальні революціонери, схильні до насильницьких дій.

Рухи опору. Виникають серед тих людей, які вважають, що зміни в суспільстві відбуваються надто радикально й швидко. Вони акумулюють зусилля певних груп людей на блокування можливих або викорінення уже здійснених змін, супроводжують як революційні, так і реформаторські рухи. Наприклад, реформи у пострадянських країнах призвели до появи рухів опору реформам.

Отже, суспільні рухи спрямовані на стимулювання, розвиток соціальних процесів або на їх стримування чи навіть придушення. Природа і характер, спрямованість їх залежать від змісту світових, регіональних і національних процесів, стану суспільства.

САМОСТІЙНЕ ЗАНЯТТЯ № 4

Тема: Конфлікт як прояв соціальних відносин. Конфлікт в трудовому колективі.

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

1. Поняття «соціальний конфлікт».
2. Соціальний конфлікт в фундаментальних теоріях М. Вебера, Г. Зіммеля, К. Маркса.
3. Прогнозування та спостереження конфліктів.
4. Стратегія виходу з конфлікту. Медіація.
5. Шляхи гармонізації суспільних відносин в українському суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1 Піча В.М. Соціологія: навч. посіб. / В.М. Піча. – К.: МАУП, 2008. – 386 с.
- 2 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008.
- 3 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002.

Питання для самоконтролю:

- 1 Розкрийте зміст поняття «соціальний конфлікт»?
- 2 Які погляди мали зарубіжні соціологи на проблему соціального конфлікту?
- 3 Яким чином та за якими ознаками можна спрогнозувати можливість розвитку соціального конфлікту?

4 Охарактеризуйте основні стратегії виходу з конфліктної ситуації?

1. Поняття «соціальний конфлікт».

Конфлікт - слово латинського походження й означає воно буквально зіткнення сторін, думок, певних сил, спільнот, соціальних інститутів, індивідів тощо. У соціології концепція конфлікту виникла у ХІХ ст. не без впливу марксизму. Сам термін ввів німецький соціолог Г. Зіммель.

Під конфліктом традиційно розуміють певні протиріччя, антагонізми, колізії, пов'язані із суперечливим перетином прагнень, інтересів, поглядів окремих людей чи соціальних груп. В залежності від змісту, характеру та спрямованості таких дій конфлікт може наростати, пом'якшуватись, або розв'язуватись.

Конфлікт - це зіткнення протилежних інтересів, цілей, позицій або поглядів суб'єктів соціальної взаємодії (індивідів, соціальних груп, суспільств тощо)

Конфлікт має соціальну природу, оскільки учасниками конфлікту завжди є люди, або певні соціальні групи та спільноти. В свою чергу, соціальна природа конфлікту зумовлює включення його у коло проблем, які становлять безпосередній інтерес для соціології та окреслюють її предмет.

Соціальний конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення) — крайній випадок загострення соціальних протиріч, який виражається в зіткненні різних соціальних спільнот, обумовленому протилежністю чи суттєвою відмінністю їх інтересів, цілей, тенденцій розвитку

Під **соціальним конфліктом** звичайно мають на увазі той вид протистояння, в якому сторони намагаються захопити територію або ресурси, погрожують іншим суб'єктам посягати на їхні інтереси таким чином, що боротьба набуває форми нападу або оборони. Поняття соціального конфлікту включає активність протилежних сторін, суперечки, дебати, торги, суперництво, воєнні сутички, пряме і непряме насилля.

Більшість соціологів схильні вважати, що існування сучасного суспільства без конфліктів неможливо, тому що конфлікт є невід'ємною частиною життєдіяльності людей, а також важливим джерелом соціальних змін, що відбуваються в суспільстві.

Вже на початку ХХ ст. чимало мислителів виходили з того, що конфлікт — це реальність, неминуче явище в житті будь-якого суспільства і вагомий стимул його соціального розвитку. Цих поглядів дотримувалися німецький соціолог М. Вебер, австрійський соціолог Л. Гумплович та інші дослідники. З позицій історичного матеріалізму розглядали соціальний конфлікт К. Маркс і Ф. Енгельс, які вважали, що конфлікти породжуються насамперед соціальною нерівністю і виявляються у класовій боротьбі. Саме класова боротьба, на їх погляд, є не тільки неминучою, а й необхідною для визначення та вирішення протиріч капіталістичного устрою.

2. Соціальний конфлікт в фундаментальних теоріях М. Вебера, Г. Зіммеля, К. Маркса.

Першим звернув свій погляд на соціальний конфлікт Арістотель. Певні думки щодо природи та розв'язання конфлікту присутні у філософських системах Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо. Як соціальне явище конфлікт був уперше

розглянутий А. Смітом, який вважав його основою поділу суспільства на класи та економічної боротьби між ними. Г.-В.-Ф. Гегель вбачав причину соціального конфлікту в соціальній поляризації суспільства. На окремих аспектах соціальних конфліктів та засобах їх вирішення зосереджувалися фрейдистські, неофрейдистські концепції, теорії соціал-дарвінізму та соціобіології. Фундаторами власне соціологічної теорії конфлікту вважають **К. Маркса, М. Вебера, Г. Зіммеля**.

К. Маркс застосовував конфліктологічну парадигму до всього історичного розвитку, розглядаючи його як боротьбу класів. Міжкласовий конфлікт він вважав передусім антагоністичним зіткненням інтересів правлячого та пригнобленого класів, стверджуючи, що чим виразнішою буде їх поляризація, тим більше насильницьких форм набуває розв'язання конфлікту. Підхід до вивчення конфліктів у теорії К. Маркса був однобічним та обмеженим. Об'єктивно і глибоко проаналізувавши реальне розгортання конфлікту, він бачив лише один варіант його розв'язання — соціальний вибух і революцію.

Ширший і багатогранніший розгляд суспільства у світлі конфліктологічної парадигми зробив **М. Вебер**. Головний конфлікт сучасного йому суспільства він вбачав у боротьбі між політичними партіями, які репрезентують інтереси громадськості, та бюрократією.

Формулювання засадничих принципів теорії конфлікту, впровадження в науковий обіг терміна «соціологія конфлікту» відбулося завдяки німецькому соціологу **Г. Зіммелю**, який вважав конфлікт універсальним явищем, а безконфліктне суспільство недієздатним. На його думку, чим гостріший конфлікт, тим згуртованішими є групи, що конфліктують; чим менша гострота конфлікту, тим імовірніше, що він виконує інтегруючу функцію у суспільстві; чим частіші конфлікти й менша їх гострота, тим імовірніше, що учасники конфліктуючих груп можуть позбутися ворожнечі й підтримати систему, виробивши норми врегулювання конфлікту. Отже, на відміну від **К. Маркса, Г. Зіммеля** вважав, що конфлікт не тільки може бути врегульований мирними засобами, а й стати засобом розвитку суспільства.

3. Прогнозування та спостереження конфліктів.

Прогнозування конфліктів — це обґрунтоване припущення щодо можливості їх виникнення й розвитку. Воно ґрунтується на дослідженнях конфліктів і на практичній діяльності з діагностики соціальних суперечностей, які назрівають.

Як свідчить практика, багато зовнішніх стимулів виникнення конфліктів можна передбачати й ліквідовувати. Ці стимули пов'язано з циклічністю життєдіяльності виробничої системи, її природним розвитком і реформуванням (скорочення штатів, зміною розв'язуваних завдань тощо). Аналізуючи стимули, можна прогнозувати ймовірність виникнення конфлікту, а отже, розробляти шляхи запобігання його виникненню.

Прогноз — це вказівка з визначеною ймовірністю місця й часу виникнення майбутнього конфлікту, що базується на психологічному діагнозі всіх компонентів і змісту конфлікту.

Для підвищення точності прогнозів виникнення конфліктів і їх розвитку, необхідно:

- ✓ розробити описові моделі конфліктів, що припускає визначення їхньої сутності, класифікаційних ознак; опис структури, функцій, еволюції, динаміки;
- ✓ сформуувати пояснювальні моделі для виявлення причин і рушійних сил конфліктів.

Прогнозування ґрунтується на аналізі структурних компонентів конфлікту, до яких належать:

- ✓ проблема (наявність, складність, можливість розв'язання);
- ✓ конфліктна ситуація, тобто стан можливого конфлікту, стосунки між сторонами, напрями розвитку (збільшення чи зменшення кількості суперечностей);
- ✓ сигнали, частота їх виникнення та ймовірність стимулювання ними виникнення конфлікту;
- ✓ інциденти (частота, регулярність, характеристика прояву реакції учасників);
- ✓ склад потенційних учасників, їхні особистісні особливості, готовність до конфліктних дій, ціннісні орієнтації та мотиви поведінки.

Прогнозування, як, утім, і профілактика та попередження — це ті види керівних впливів, що є доцільними на ранніх етапах виникнення соціальних суперечностей. Чим раніше виявлено проблемну ситуацію соціальної взаємодії, тим менше зусиль необхідно докласти для її ефективного розв'язання. Функція вчасного виявлення соціальних суперечностей, а також обґрунтованого припущення їх виникнення й розвитку на ґрунті конфліктних ситуацій, забезпечується прогнозуванням.

В управлінській діяльності керівника важливого значення набуває вміння спрогнозувати можливе виникнення й розвиток конфлікту. Це необхідно тому, що на підприємстві поряд з деструктивними конфліктами, які створюють перешкоди для виробничої діяльності, можливі і конструктивні конфлікти, розвиток і вчасне розв'язання яких збільшує ефективність і злагодженість роботи, допомагає успішно досягати намічених цілей.

У прогнозуванні виробничих конфліктів виділяють два блоки дій: аналітичний і прогностичний.

До аналітичного блоку належать такі операції: виявлення соціально-психологічних характеристик можливих суб'єктів конфлікту; аналіз історії й теперішнього стану взаємин між ними; виявлення можливих або вже наявних компонентів суперечностей між суб'єктами; важливість цих компонентів для всіх членів колективу; визначення умов, за яких дисгармонія у взаємодіях здатна привести до виникнення конфліктної ситуації; уточнення соціально-психологічних характеристик усіх співробітників, що можуть узяти участь у конфлікті, і аналіз їхніх можливих стосунків із імовірними учасниками конфлікту.

На основі проведеного аналізу здійснюються операції прогностичного блоку. До них належать: визначення можливих стратегій поведінки безпосередніх учасників конфлікту; виявлення можливої інтенсивності конфліктної взаємодії; уточнення стратегії поведінки інших сторін, що зможуть узяти участь у конфлікті чи ухилитися від нього; визначення можливих шляхів розв'язання конфлікту, його гостроти, тривалості та передбачуваних наслідків.

Спостереження застосовується як міждисциплінарний метод для вивчення конфліктів різного рівня: від внутрішньоособистісного до міждержавного. Як метод збору первинної інформації про об'єкт, що вивчається, шляхом цілеспрямованого, організованого, безпосереднього сприйняття і фіксації конфліктних подій спостереження володіє низкою позитивів. Під час спостереження конфлікт сприймається безпосередньо. Це може бути забезпечено участю в конфлікті (спостерігач є одним із учасників) і сприйняттям конфлікту зі сторони (свідок, другорядний учасник, медіатор). **Спостереження** дозволяє оцінити дію багатьох чинників у конфлікті, їх "вагу" й ефективність дії. Під час спостереження забезпечується природність умов, у яких протікає конфлікт. Проте спостереження конфлікту має і недоліки. Спостерігач стає учасником конфлікту і його психіка піддається змінам, які властиві протидіючим сторонам (спотворене сприйняття, негативні емоції, пошук справедливої позиції та інше). Одержані таким способом факти з особистим забарвленням не можуть бути фактами науковими. Необхідно зважати на вплив особистого досвіду, знань, установок, емоційного стану спостерігача на результати вивчення конфлікту. Відома також трудомісткість оформлення підсумків спостереження.

4. Стратегія виходу з конфлікту. Медіація.

До різновидів стратегії виходу з конфлікту належать:

суперництво – у нав'язуванні іншій стороні кращого для себе рішення; виправдане, якщо запропоноване рішення є конструктивним за відсутності часу для переконування опонента, в екстремальних ситуаціях;

компроміс – полягає у бажанні конфліктантів завершити конфлікт частковими поступками, відмовою від окремих вимог, що висувалися раніше, готовністю визнати претензії іншої сторони; ефективний, якщо учасники конфлікту усвідомлюють рівність своїх прав та обов'язків, відчувають загрозу позбутися всього в разі поразки; може бути досягнутий за допомогою техніки відкритої розмови;

пристосування – є вимушеною або добровільною відмовою від боротьби; до такої стратегії спонукає усвідомлення неправоти, необхідність збереження добрих стосунків з опонентом, сильна залежність від нього, незначущість проблеми, великі збитки і загроза ще більших, тиск третьої сторони;

уникнення розв'язання проблеми – є спробою вийти з конфлікту за мінімальних утрат. Ідеться не про розв'язання, а про затухання конфлікту; застосовується за відсутності сил та часу для боротьби, небажання розв'язувати проблему, прагнення витратити час, труднощів у формуванні лінії власної поведінки;

співробітництво – передбачає спрямованість конфліктантів на конструктивне обговорення проблеми, ставлення до іншої сторони не як до противника, а союзника в її розв'язанні; найефективнішим буває за сильної взаємозалежності сторін і важливості рішення для них обох; може бути досягнутим за допомогою переговорів.

Важливим чинником, що впливає на результативність завершення конфлікту, є участь у його регулюванні третьої сторони. Вона може діяти як сила, що підтримує одну із сторін, і як незалежний посередник. У першому

випадкові завершення конфлікту здійснюється за допомогою насильства та соціального тиску, у другому – суду, арбітражу, медіації.

Медіація – вид діяльності, що полягає в оптимізації за допомогою третьої сторони процесу пошуку розв'язання проблеми задля припинення конфлікту. Найчастіше для цього влаштовують переговори за допомогою медіатора (третьої сторони). Ефективність медіації забезпечують добровільність, рівноправність сторін, відсутність у них процедурних переваг, незалежність та нейтральність медіатора, конфіденційність переговорів.

Медіаторство може бути *офіційним і неофіційним*. Офіційними медіаторами виступають міждержавні організації (ООН), окремі держави, державні правові інституції, державні комісії, представники правоохоронних органів, громадські організації тощо. Неофіційними медіаторами бувають відомі особи, представники релігійних організацій, професійні психологи, неформальні лідери, друзі, сусіди та інш. Сторони здебільшого звертаються до медіаторів, безуспішно втративши всі аргументи, сили та засоби для розв'язання конфлікту. Медіатор може і самостійно ініціювати свою участь у розв'язанні конфлікту. **В залежності від ролі, яку відіграє медіатор, він може бути:**

- третейським суддею** (авторитет, який має великі можливості для впливу на результат);
- арбітром** (авторитетним, але з його рішенням можуть не погодитися);
- посередником** (використовуються лише його знання, прийняття рішення залишається за конфліктантами)
- помічником** (не втручається у полеміку, лише організовує переговори);
- спостерігачем** (його присутність лише утримує сторони від порушень, від агресії).

5. Шляхи гармонізації суспільних відносин в українському суспільстві.

Роки, що минули після здобуття Україною незалежності, були майже безконфліктними. Проте ще й досі залишаються невирішеними питання, що тією чи іншою мірою можуть спричинити зростання конфліктогенності як у національному, так і в регіональному масштабах. Саме тому особливу увагу слід приділити проблемі запобігання виникненню конфліктів, що становитимуть небезпеку для подальшого розвитку нашої країни. У зв'язку з цим важливого значення набуває питання гармонізації етнополітичних відносин в Україні, вирішення якого ускладнюється через наявність низки проблем у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах. Таким чином, при розробці концептуальних положень, спрямованих на усунення наявних перешкод, слід брати до уваги комплексність і багатовимірність зазначеної проблеми, необхідність її розв'язання шляхом підготовки і вжиття відповідних заходів.

Серед найголовніших проблемних вузлів особливий наголос слід зробити передусім на двох тісно пов'язаних між собою пунктах, в яких сфокусовані **чинники дестабілізації суспільно-політичного життя:**

- проблема групової ідентичності;
- проблема неконтрольованих міграційних потоків.

Найістотнішим чинником утворення і політизації груп певної етнічної належності є неможливість індивідуально, поза межами групи, забезпечити

належний і гідний рівень життя. Тому набувають поширення альтернативні форми діяльності й відповідно соціальні зв'язки корпоративного типу, що постають як компенсаційний і, звичайно, трансформаційний механізми збереження і відтворення групи у часі.

Дестабілізує ситуацію в етнонаціональній сфері неконтрольована міграція, спровокована глобальними (інтеграція у світове співтовариство, геополітичний перерозподіл за віссю «Південь–Північ» тощо) і локальними (воєнні конфлікти на Північному Кавказі, в Центральній Азії тощо) процесами. Для неї характерні відсутність у переважної більшості мігрантів політичної культури відповідного країні проживання типу, а також відсутність у нелегалів будь-яких політичних прав, що перешкоджає їхньому залученню до активного громадського життя. Внаслідок цього очікуватиметься (разом з подальшим збільшенням загальної кількості мігрантів у країнах поселення) також і зростання соціальної напруженості, що матиме помітне етнічне забарвлення. Як свідчить досвід розвинених країн, новоприбулі зазвичай залучаються до загальнонаціонального життя, в якому вони займають найнижчу соціальну нішу. Це згодом призводить до того, що з'являється статистично вагома, враховуючи зазвичай високі демографічні показники мігрантів, соціальна верства, яка є майже соціально неінтегрованою, погано оплачуваною і часто-густо позбавленою політичних прав. Етнічна належність, дедалі більше політизується, у цьому випадку виступатиме чинником успільнотнення, особливо за умов компактного поселення мігрантів та зміцнення корпоративних зв'язків.

Фундаментальними, вихідними положеннями концептуальних засад гармонізації етнополітичних відносин в Україні є принципи громадянства та захисту прав людини, які дістали вираження в Конституції України і в інших нормативно-правових актах, зокрема, в Законах України «Про громадянство», «Про національні меншини», «Про мови в Українській РСР», «Про біженців», «Про правовий статус іноземців», «Про об'єднання громадян» тощо, а також у міжнародних документах, що вже ратифіковані або підлягають ратифікації Верховною Радою України як неодмінна умова інтеграції України до Європи: «Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин», «Європейська хартія регіональних мов і мов меншин» тощо.

Як свідчить досвід європейських країн, зафіксований в нормативно-правових актах, що регулюють етнополітичні процеси в них, залучення мігрантів до суспільно-політичного життя уможлиблюється відмовою від асимілятивної політики щодо новоприбулих. Наголос робиться передусім на необхідності політичної акультурації, тобто на засвоєнні політичної культури країн поселення, що не виключає можливості поза публічними межами зберігати та розвивати у встановлених законом формах свою етнокультурну самобутність. Нормативним результатом європейського законодавства, таким чином, стає об'єднання європейських країн на ґрунті ліберальної іміграційної політики, спрямованої на забезпечення захисту прав і свобод людини як головного об'єкта політики демократичних правових держав.

Підсумовуючи зазначене вище, слід відзначити, що засадничими концептуальними положеннями, з яких необхідно виходити при розробці заходів щодо гармонізації етнополітичних процесів в Україні, є принципи

громадянства. Саме тому найближчим завданням державної влади має стати:

1) формування умов для активізації організованої громадської дії в публічному просторі, що забезпечуватиме представництво інтересів усіх об'єднань громадян, включаючи і об'єднання за етнічною ознакою;

2) розробка і впровадження у життя заходів, спрямованих на поліпшення життєвого рівня усіх громадян України незалежно від етнічної приналежності останніх.

Вкрай важливим є подолання егоцентризму у національній культурі, коли відбувається процес відчуження національних культур, відторгнення інших культур як «чужих». Саме подрібненість та ізольованість національних культур – на чому наполягають націонал-шовіністи, – і ведуть до егоцентризму, національної пихатості, націонал-екстремізму, духовної самоізоляції. Ось чому молодій українській державі необхідна наукова стратегія щодо подальшої консолідації та гармонізації національних культур.

САМОСТІЙНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Тема: Етнічно - релігійні процеси в соціальній структурі суспільства.

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Поняття етносу та основні етапи його розвитку.
- 2 Сучасні етнічні процеси: інтеграція, консолідація, асиміляція, сегрегація.
- 3 Націоналізм як соціальне явище.
- 4 Особливості проявів сепаратизму та тероризму. Етнічно-релігійний екстремізм .
- 5 Соціологічні концепції релігії. Типи релігій і функції релігій.
- 6 Місце етносоціології в системі соціологічного знання.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1 Сірий Є.В. Соціологія: навч. посіб. / Є.В. Сірий. – К.: Магнолія, 2007. – 247 с.
- 2 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008.
- 3 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002.

Питання для самоконтролю:

- 1 У чому полягає відмінність між поняттями «етнос», «народність», «нація»?
- 2 Окресліть можливості кожного етнічного процесу в сучасному світі?
- 3 Опишіть етнічні стереотипи, притаманні окремому народові. Яким чином вони впливають на сучасні етнічні процеси?
- 4 Проаналізуйте типи релігійної поведінки. Яка сучасна релігійна обстановка в Україні?
- 5 У чому полягає відмінність між поняттями «націоналізм», «нацизм», «патріотизм». «інтернаціоналізм»?

1. Поняття етносу та основні етапи його розвитку.

Етнос — це стійка культурна спільнота, яка має спільну історичну територію або зберігає символічний зв'язок з нею, спільні культурні та психологічні риси, що сформувалися впродовж століть. Важливим елементом

етносу є спільна історична територія, де відбувався процес його становлення й розвитку.

До основних елементів етносу також належать такі психологічні й культурні явища, як історична пам'ять, мова, релігія і держава. Історична пам'ять включає як реальні факти, так і історичні міфи. Реальними фактами можуть бути елементи культури (могили, храми, замки) і природного ландшафту (краєвиди). Історичними є міфи про спільне походження етносу. Так, сучасні греки вважають себе нащадками античної Еллади, а українці — Київської Русі, хоч обидва народи зазнали глибоких етнічних змін і якісно відрізняються від своїх попередників. Кожен народ береже в історичній пам'яті міф про золоту добу, що у критичні періоди історії надає йому силу подолати негаразди й вистояти. За допомогою мови, яка постійно оновлюється, змінює свою структуру, етнос передає із покоління в покоління свій історичний досвід, зберігає самобутність і безперервність. Релігія, надаючи нормам співжиття етносу священного змісту, закладає культурну основу етнічної ідентичності. Світова релігія, хоч і виходить за межі етнічного, все ж через обрядовий колорит забезпечує основну функцію етнічної інтеграції.

Процес етнізації або набуття етнічності особою можна представити такими складниками:

- генетичне наслідування;
- вплив родини, найближчого соціального оточення;
- засвоєння рідної мови;
- засвоєння головних елементів етнічної культури: традицій, звичаїв, обрядів, міфів, вірувань тощо;
- вплив етнічно забарвлених елементів повсякденної побутової культури;
- взаємодія з іншими культурами, усвідомлення диференціації на «ми» і «вони».

Якщо розглядати етнонаціональну спільноту як соціальний суб'єкт, то вона, як і особа, також перебуває в процесі становлення і набуття рис соціальної зрілості. **Виокремлюють чотири основні етапи розвитку етнонаціональної спільноти як суб'єкта:**

1. **Нижчий рівень** зрілості, якому відповідає номінальна, типологічна спільність. Вона охоплює індивідів, які успадкували спільні ознаки етнічної приналежності.

2. **На другому етапі** відбувається подальше згуртування членів певне утворення і помалу складається наступний тип спільності — соціально-психологічний. На цьому етапі формується етнічна Ідентифікація членів певної спільноти, «образу ми» і «відчуття ми».

3. **Змістом третього етапу** є становлення ідеологічної спільності, та ознак — усвідомлення своїх інтересів, потреб, цілей, завдань розвитку, місця в соціальній системі, формування ідеології, програм тощо.

4. Нарешті, етнонаціональною спільнотою **досягається вищий рівень** соціальної зрілості — організаційний, якому притаманні система внутрішньогрупових комунікацій, організаційних форм об'єднання поява загально визнаних лідерів, груп ідеологів та організаторів.

З досягненням кожного наступного етапу посилюється вага певної етнонаціональної спільноти в суспільстві, вона починає відігравати дедалі помітнішу роль і у внутрішньому житті соціуму, і в міжнародніх відносинах.

2. Сучасні етнічні процеси: інтеграція, консолідація, асиміляція, сегрегація.

Населення сучасного світу в етнічному, культурному, мовному, расовому й релігійному відношенні являє собою досить строкату картину. За різними підрахунками на Землі живе від 3 до 7 тис. народів. Під терміном "**народ**" при цьому розуміють поняття етнічної спільноти.

Етнічна ідентичність не є сталою на всі часи, може змінюватися, особливо за тривалих міжетнічних взаємин. У зв'язку з цим в етносоціології було запроваджено поняття «акультурація», за допомогою якого описують зміни в етнічній ідентичності, етнічному та культурному самоусвідомленні під час тривалого контакту різних за культурою груп людей. Ці зміни стосуються всіх груп, що контактують, але практика свідчить, що домінуюча культура змінюється найменше. Культурні меншини засвоюють (самостійно або під тиском обставин) основні елементи культури домінуючої групи — релігію, стереотипи поведінки, норми тощо. Наявність цих змін є підставою для тверджень про акультураційні стратегії в такому середовищі. Ці акультураційні зміни і є соціальними процесами, які відбуваються в сучасному світі, або ж етнічними процесами.

Інтеграція (лат. *integratio* — **поповнення, відновлення**) — орієнтація на збереження етнокультурної спадщини одночасно зі встановленням широких контактів з представниками іншої культури, що сприяло б формуванню так званої «мозаїчної культури», де кожна окрема ланка зберігає свою особливість і самобутність. Процес зближення етносів-автохтонів та розташованих серед них різних за кількісним складом етнодисперсних груп, який підпорядкований створенню єдиної для усіх них поліетнічної держави-нації. Цей процес відрізняється від створення державних етнічних конгломератів тим, що в ньому відсутнє насильництво одного етносу над іншим (іншими). Міжетнічна інтеграція відбувається як органічне з'єднання етносів тому, що їй передує досить тривале за історичним часом та близько-сусідське у географічному просторі співіснування етносів на засадах переважаючої етнічної взаємосимпатії або принаймні відсутності історично укоріненої, перманентної міжетнічної ворожнечі. Поштовхом до активної міжетнічної інтеграції може бути виникнення спільної зовнішньої небезпеки, а також міркування про доцільність з'єднання зусиль для вирішення історично нагальних спільних внутрішніх проблем. Інтегруються не обов'язково генетичне близькі етноси. Так, сьогодні існують етноси, що генетичне не є близькими між собою, але інтегровані у такі достатньо стійкі державні утворення (Швейцарія або Бельгія).

Консолідація — процес згуртування певного етносу навколо однієї або декількох видатних осіб (у тому числі — й харизматичних лідерів), що сприймаються більшістю етносу як особлювачі та носії найнагальніших потреб та інтересів етнічного загалу. Цей процес набуває відчутних розмірів та напруги або у часи виникнення смертельної небезпеки для існування етносу як цілості, або у переламні історичні періоди, коли перед етносом відкриваються перспективи й можливості піднесення на вищий щабель

історичного буття. У історії етносів бувають і часи, коли консолідація здійснюється в умовах загального осліплення, коли доводи розуму перестають діяти, бо маси надихнуті та пройняті ідеями етноцентризму і міжетнічної ворожнечі. Така консолідація має руйнівні наслідки і людство від неї тільки втрачає. Етнічна консолідація конструктивного напрямку має кінцевою метою, як правило, утворення нації і розбудову власної держави.

Асиміляція (лат. *assimilatio* — уподібнення) — витіснення елементів культури меншості під тиском титульної культури та поглинання етнічних меншин культурою більшості. Інколи можлива часткова інтеграція культури меншин у простір титульної культури.

Розрізняють:

- ❖ **природну** (добровільну) та **штучну** (насильницьку),
- ❖ повну й часткову,
- ❖ соціальну й етнічну асиміляцію.

Природна асиміляція відбувається поступово в процесі етнічних контактів різнорідних груп населення шляхом передавання соціо- та етнокультурних традицій від однієї групи до другої.

Штучна асиміляція досягається шляхом цілеспрямованої державної асиміляторської політики, скерованої на руйнацію етносоціальних систем, зокрема шляхом колонізації, політичної диктату, економічної експансії, культурно-мовної та релігійної домінації, обмеження прав національних меншин, насильницьких депортацій, фізичного знищення інтелектуалів, створення наднаціональних квазіспільнот (радянський народ, арійська раса) тощо.

Визначення «повна» та «часткова» асиміляція вживаються для означення рівня інтенсивності міжетнічних контактів, що розгортаються у напрямі асиміляції.

Під соціальною асиміляцією здебільшого розуміють процес поступового засвоєння репрезентантами певної соціальної спільноти (групи, верстви, стану, страти та ін.) соціокультурних рис, норм, цінностей, соціально-психологічних мотивацій та моделей поведінки інших, переважно вищих у суспільній ієрархії, спільнот.

Процес етнічної асиміляції найбільш інтенсивно й швидко здійснюється у суспільствах, де відбувається розсіювання іноземних мігрантів в однорідному суспільстві з міцними і сталими економічними, політичними й культурними зв'язками. Найповільніше етнічна асиміляція відбувається у суспільствах, де мігранти утворюють замкнені територіальні громади з власними інституціями й організаціями, що мають тривалі й розгалужені зв'язки з етнічною батьківщиною.

Сегрегація (лат. *segregatio* — відокремлення) — спроби збереження власної етнокультурної спадщини за різкого звуження контактів з представниками інших національних утворень. Фактично вона є вираженням ізоляціоністської політики. Цей термін вживається, коли йдеться про домінуючі етнічні групи; щодо політики національних меншин використовують термін сепаратизм.

3. Націоналізм як соціальне явище

У радянській суспільно-політичній практиці, а під її впливом і в заідеологізованій радянській науці термін "націоналізм" розглядався винятково у негативному сенсі — він виступав як політичне тавро, яким позначали тих, хто спробував відійти від домінуючої ідеології комуністичного інтернаціоналізму. Насправді термін "націоналізм" має багато значень і вживається для окреслення таких явищ:

Націоналізм як національна свідомість, тобто — усвідомлення своєї приналежності до певної нації.

Націоналізм, як національна ідеологія, певна система світоглядно-політичних засад, що формує основну мету, принципи боротьби за національну незалежність та розбудову власної національної держави.

Націоналізм як культурний і політичний рух, спрямований на боротьбу за утвердження національних пріоритетів у культурній та адміністративній сферах або за здобуття національної незалежності.

Основні положення ідеології націоналізму можна сформулювати таким чином:

- Нації є єдиними і неповторними суб'єктами історичного процесу, в якому кожна нація має своє історичне призначення.
- Нація є найвищою цінністю, джерелом політичної влади.
- Свобода і суверенітет націй є умовою світового порядку і справедливості.
- Свобода особи можлива тільки тоді, коли вона ідентифікує себе із нацією.

Націоналізм є дуже складним феноменом. Він є напрочуд пластичним і здатним до нескінченних варіацій поєднання переконань, почуттів і цінностей, що дуже складно узагальнити. Тому дослідники пропонують різні типології націоналізму. Найпоширенішим є поділ націоналізму на громадянський (державний) і етнічний — етнонаціоналізм.

Різновидом такого підходу є, наприклад, теорія американського ученого Ганса Кона (1891—1971), який вирізняв "західний", раціональний, громадянський націоналізм, властивий Франції, Великобританії, США і "східний", містичний, етнічний націоналізм, притаманний країнам Центральної і Східної Європи — тим, що розміщені на Схід від Рейну (Німеччина, Угорщина, слов'янські країни).

Ганс Кон вважав, що у Франції, Великобританії, США виникла раціональна концепція нації, суть якої полягає у тому, що нація — це асоціація людей, що живуть на спільній території, маючи один уряд і однакові закони. Цю ідеологію виробив середній клас, який отримав владу у цих країнах ще наприкінці XVII ст. Натомість у Центральній і Східній Європі впливовий середній клас не сформувався, тому націоналізм, який там почав формуватися під впливом нашестя Наполеона, був трохи містичний й авторитарний. Вони уявляли собі націю як монолітну органічну єдність із містичною "душею", спільнотою, яка має певну "місію", що її можуть зрозуміти лише інтелектуали, виповнені народною культурою.

Англійський науковець Ентоні Сміт, в цілому погоджуючись із теорією про можливість розподілу націоналізму на громадянський і етнічний, разом з тим відзначає, що це лише два ідеальних типи і, що "кожен націоналізм містить

громадянські та етнічні елементи у різній пропорції і різній формі". Відповідно він виділяє такі типи націоналізмів:

Антиколоніальний — націоналізм етносів перед здобуттям незалежності, які прагнуть прогнати чужоземних володарів і на місці колишньої колоніальної території створити нову державну націю.

Інтеграційний — рух етносів після здобуття незалежності від колоніального поневолення, які намагаються об'єднати та інтегрувати у національну спільноту етнічно строкате населення і витворити нову націю з колишньої колоніальної держави.

Сепаратистський — рух перед здобуттям незалежності, спрямований на те, щоб відколотися від більшої політичної одиниці і заснувати на своїй території нову політичну націю.

Ірредентистський або пан-націоналістичний — рух, який намагається поширитися за межі теперішніх кордонів етнічної нації і включити до її складу тих членів етносу, які проживають за її межами або формуючи набагато більшу етнонаціональну державу, через союз етнічно і культурно близьких етнонаціональних держав.

Сьогодні ми є свідками того, як на карті світу поряд із старими національними державами з'явилося чимало нових національних держав, що постали внаслідок розпаду СРСР, Югославії чи Чехословаччини. Однак навіть у деяких "старих" національних державах пробуджуються народи, які прагнуть політичної незалежності. Північна Ірландія, Басконія, Корсика, Шотландія, Каталонія, Фландрія — ось далеко не повний перелік власних назв, які часто бачимо на шпальтах газет у поєднанні зі словами "національно-визвольна боротьба", "сепаратистський рух", "прагнення до політичної, національно-культурної чи економічної автономії".

4. Особливості проявів сепаратизму та тероризму. Етнічно-релігійний екстремізм .

Форми тероризму різноманітні за суттю. **Терористичний акт** - одна з форм політичного тероризму, політичного насилля. Якщо в минулому терористичні акти зводилися до вбивства окремих високопоставлених осіб, то в сучасних умовах об'єкти терористичних замахів значно розширились, змінилися і самі форми замахів. В арсеналі тероризму є індивідуально спрямовані заходи, викрадення літаків, пограбування банків, взяття заручників, підпали і висадження в повітря офісів, складів, а також диверсії, шантаж, рекет та ін. Головною з боку терористів залишається загроза життю і безпеці людей. Без здійснення загрози і підкріплення її акціями (взяття заручників, захоплення літаків, закладання вибухівки та ін.) тероризм не мав би сенсу.

В сучасних умовах статистика діянь з терористичною спрямованістю невелика. Здебільшого терористичні акти кваліфікуються як політичні вбивства. Отже, якщо вбивство терористичної спрямованості служить засобом створення обстановки напруження, засобом примусу до чогось або відмови від чогось тих або інших осіб, то політичне вбивство без терористичних ознак є способом вирішення якихось питань самим фактом здійснення політичного вбивства. Політичне вбивство не потребує примусу когось до чогось, все вирішується автоматично. Політичне вбивство, звичайно, оточене ореолом

таємничості і прихованого сенсу. З історії відомо, що політичні вбивства досить часто використовувались з метою захоплення влади тощо.

Головним у визначенні форм тероризму є те, з якою метою здійснюються терористичні акти. Політичними терористичні акти стають через мотиви і спрямованість. Відмінною рисою політичного тероризму є публічність його дій. Інші злочини терористичної спрямованості можуть здійснюватись і без особливої претензії на розголошення, інформуючи лише тих осіб, в діях яких є зацікавленість у винних. Тероризм без широкого розголосу, без відкритого пред'явлення своїх умов не існує.

Тероризм - публічно здійснювані загальнонебезпечні дії або загрози, спрямовані проти суспільної безпеки, які створюють в соціальному середовищі обстановку страху, неспокою, приголомшеності з метою прямого або непрямого впливу на прийняття якогось рішення, або відмови від нього в інтересах терористів.

Сепаратизм (від лат. *separatus* — окремий) - політика і практика відокремлення, відділення частини території (сецесії) держави з метою створення нового самостійного (суверенної незалежної) держави або переходу до складу іншої держави або набуття статусу дуже широкої автономії. Загальне визначення сепаратизму є те, що це пропаганда стану культурної, етнічної, племінної, релігійної, расової, національної або гендерної відділення від ширшої групи.

Також сепаратизм розрізняють по процесу протікання в розвинених країнах і країнах, що розвиваються. Як правило, майже завжди основна маса країн-страйкарів, що розвиваються — це люди нижчих верств, а причинами їх невдоволень, як правило, є економічно неуспішний розвиток регіону і немає підстав для легального, узаконеного отримання переваг, крім загального державного розвитку у вигляді місцевого самоврядування. В таких країнах сепаратизм звичайно пригнічується силовим шляхом на підставі унітарності держави. У розвинених країнах, чи за підстав наявності етнічно-історичної окремішності наприклад Ірландія чи Шотландія в Англії, менш екстремістські, виражені ідеї зазвичай у наданні більшої економічної автономії, а не відділенням, і часто рухи представлені партією, що захищає дані вимоги. А пригнічується такий сепаратизм м'яким шляхом, без застосування сили, наприклад, квебекський сепаратизм.

Поняття екстремізм (від латин. *extremis* - крайній) означає прихильність у політики й ідеології крайнім поглядам і діям. Екстремізм визначається як "прихильність до крайніх заходів і поглядів (звичайно в політику)". Екстремізм у політичному змісті означає прагнення вирішувати проблеми, досягати поставленої мети із застосуванням найрадикальніших методів, включаючи усі види насильства і терору. Політичний екстремізм допускає пропаганду і використання насильства, інших радикальних засобів для досягнення будь-якої політичної мети, не обов'язково націоналістичного характеру. Політичний екстремізм може мати різну ідеологічну спрямованість (фашистську, сепаратистську та ін.), і виявлятися в сферах національних відносин, релігійних віровчень, міжпартійної або внутріпартійної боротьби, зовнішньої і внутрішньої політики. До екстремізму приводять різні фактори: соціально-економічні кризи, падіння життєвого рівня населення, деформація

політичних інститутів і структур влади, тоталітарний характер політичного режиму, придушення владою опозиції, переслідування інакомислення, національний гніт, прагнення окремих груп прискорити рішення своїх проблем, політичні амбіції лідерів та ін. Екстремізм - соціально-політичне явище, одна з форм політичної боротьби, що характеризується запереченням сформованих державних, суспільних інститутів та структур, а також прагненням підірвати їх стабільність або знищити для досягнення власних владних устремлінь, як правило, силовими методами. Ідеологічно екстремізм заперечує будь-які інакомислення, прагнучи як можна жорсткіше затвердити свої політичні, ідеологічні або релігійні погляди.

Розрізняють екстремізм **державний і опозиційний**. Державний екстремізм здійснюється владними структурами, основні методи - демагогія і репресії. Опозиційний екстремізм здійснюється антирежимними угрупованнями, переважно за допомогою терористичних актів. З численних форм екстремізму виділяються: екстремізм політичний (спрямований на знищення існуючих державних структур і встановлення диктатури тоталітарного порядку лівої або правої користі), національний (захист своєї нації, її прав і інтересів, її культури і мови), націоналістичний (прагнення до відділення, відокремлення) і релігійний (виявляється в нетерпимості до представників різних конфесій або жорстокому протиборстві в межах однієї конфесії). Екстремісти використовують різні методи боротьби: від ненасильницьких (пропаганда, масові виступи і страйки) до різного ступеня легітимності насильницьких (організовані безладдя, страйки, цивільна непокора, терористичні акти, методи партизанської війни та ін.). Часто дії екстремістів характеризуються крайньою агресивністю і небажанням йти на компроміси.

Відокремлюючи тероризм від екстремізму, пропонується ряд ознак, що відбивають суть як особливого суспільно-політичного явища, але не відмінних стосовно екстремізму, оскільки екстремізм як соціально-політичне явище є сукупність різних крайніх форм політичної боротьби, одна з яких - **тероризм**.

5. Соціологічні концепції релігії. Типи релігій і функції релігій.

Засновником концепції вважається **М. Вебер** (1864—1920рр.). Теоретичними передумовами вивчення релігії були його положення про "Ідеальні типи соціальної дії". Вебер заперечував об'єктивні чинники розвитку суспільства і відносно релігії стверджував, що вона має власні, релігійні джерела. А тому соціологія релігії повинна обмежуватися лише вивченням мотивації релігійних уявлень, котрі історично сприяли контролю над поведінкою та триманням індивідів у покорі. Згідно з цими положеннями, Вебер, на основі залучення значного історичного матеріалу, вмотивовує думку про вирішальну роль протестантської етики у формуванні і розвитку капіталізму.

На думку іншого визначного прихильника цієї концепції — **Е. Дюркгейма** (1858—1917 рр.), розуміння людської природи принципово неможливе без вивчення суспільства, у якому діє людина. Інтегруючою основою суспільства він визначає суспільну свідомість — загальні вірування, почуття, цінності, норми. За Дюркгеймом, послаблення згаданих вірувань і почуттів призводить до послаблення соціальних зв'язків між людьми і у перспективі загрожує дезінтеграцією суспільства, його розпадом.

Релігія у Дюркгейма — це соціальне явище. Однак релігія ототожнюється з суспільною свідомістю взагалі. Для Дюркгейма релігійними є всі колективні, суспільні уявлення і вірування, якщо вони мають обов'язковий для всіх членів суспільства характер і підкоряють собі діяльність індивіда.

У даній концепції в релігійних уявленнях та ритуалах персоніфікуються і символізуються всі соціальні явища. Для Дюркгейма релігійної віри, як головної ознаки релігії, не існує. Він фактично ототожнює форми релігійної і нерелігійної свідомості, а з іншого боку, релігійна свідомість ототожнюється з суспільною свідомістю взагалі. Дюркгейм доходить висновку, що існування релігії має вічний статус, вона є необхідним елементом в кожному суспільстві.

Таким чином, розглянувши обидва питання теми, можна пересвідчитися у важливості релігієзнавчої проблематики і констатувати той факт, що в умовах Демократизації суспільного життя значно зростає інтерес до релігії та її культури, знімаються ті штучні перепони, що відокремлювали віруючу особу від релігійних цінностей, а також протиставляли релігійні верстви населення атеїстичне мислячим громадянам. Це викликає гуманістичну переорієнтацію суспільної свідомості, вносить нові акценти в правову політику держави. Українська незалежна держава може стати дійсно правовою лише тоді, коли її практична діяльність буде забезпечувати права людини, в т.ч. у галузі свободи совісті. Однак для того щоб даний процес відбувся, необхідно деідеологізувати ті соціальні науки, які нещодавно теоретично обґрунтовували "необхідність" і "доцільність" ліквідації такого суспільного інституту, як релігія з її церковними інституціями. Йдеться не про викриття окремих хибних, помилкових поглядів деяких науковців. Проблема ставиться значно ширше. Якщо за часів тоталітарного режиму релігієзнавча наука не мала ніякої самостійності і фактично виконувала соціальне замовлення, то на даному етапі демократичних перетворень наука, що займається релігійною проблематикою, має поступово відходити від ідеологізованих шаблонів недіалектичного мислення і подати релігійний феномен у науковому світлі.

Розглядаючи релігію як соціальний феномен, соціологія релігії спрямовує свій погляд на соціальні аспекти: як утворюються і функціонують релігійні групи та інститути, завдяки чому вони функціонують або припиняють існування; які стосунки між релігійними групами, чому між ними виникають конфлікти; що належить до ритуальних дій тощо. На відміну від філософії, соціологію цікавлять релігійні вірування не самі по собі, а те, що відбувається в суспільстві під впливом релігії. Але вірування не завжди впливають на поведінку: індивід може належати до релігійної групи, не усвідомлюючи суті вірувань, яких вона дотримується. Релігійні інститути, установи, організації можуть впливати на поведінку незалежно від вірувань і навіть всупереч їм, стимулюючи з певних причин дії, які суперечать офіційному вченню. Як спеціальна галузь знань, соціологія релігії є елементом концепції соціального і культурного життя багатьох соціологів класичної епохи.

Праці Дюркгейма і Вебера були визначальними в галузі соціології релігії. Надалі вона розвивалася за траєкторією, наміченою ними. Ця траєкторія базувалася на таких засадах:

— релігія є чинником стабільності суспільства, що забезпечується завдяки комунікативній функції (Дюркгейм);

— релігія є чинником соціальних змін, у чому виявляється її змістоутворююча функція (Вебер);

— релігія як чинник конфліктів у суспільстві (Маркс), що відкриває простір для реалізації ілюзорно-компенсаторної, ідеологічної, світоглядної функції.

Існують такі типи релігій:

Первісні вірування

Однією з найбільш ранніх форм релігії є **тотемізм**, який зазвичай визначають як віру в існування родинного зв'язку між якою-небудь групою людей і певним видом рослин, тварин чи інших явищ природи. Джерело тотемізму - віра в духовну єдність людини і природи. Основна ознака тотемізму полягає в тому, що тотем вважається родоначальником даної соціальної групи, і кожен індивід тотемного класу кровним родичем.

Анімізм - віра в існування духів, одухотворення сил природи, тварин, рослин і неживих предметів, приписує їм розум і надприродне могутність.

Магія - це сукупність уявлень і обрядів, в основі яких лежить віра в таємничі сили, з допомогою яких шляхом певних символічних дій можливо вплинути на людей, предмети, хід подій у потрібному для людини напрямі.

Фетишизм - полягає в тому, що окремим предметам приписується магічна сила, здатність впливати на хід подій та отримання бажаного результату. Фетишизм проявлявся у створенні амулетів, талісманів і ідолів, у яких бачили носіїв того надприродного могутності, яке приписувалося світу духів, предків і тотемів.

Фетиші, тобто священні предмети, супроводжують все життя первісної людини. Це може бути і камінь, і зуб тварини навіть череп родича. У них живуть духи, і людина володіє фетишем, заручається їхньою підтримкою. Як і тотемізм, віра в фетиші не є якась особлива релігія. Іноді який-небудь фетиш набуває значення талісмана. Він протиставляє силі - силу, шкідливому впливу - своє, захисне. Віра в значення таких амулетів проходить через всі століття людської історії.

Національні релігії

Давні національні релігії

Формування держав означало становлення національно-державних релігій, приналежність до яких визначається приналежністю до цієї держави.

Одним з перших державних утворень, що виникли в долині річки Ніл в II тисячолітті до н. е. - Древній Єгипет. За віруваннями стародавніх єгиптян, кожна людина являє собою синтез трьох основних субстанцій: його фізичного тіла, його духовного двійника і його душі. Тільки спільне існування цих трьох субстанцій може дарувати безсмертя, тобто посмертне існування. Тому єгиптяни надавали великого значення посмертному збереженню тіла. Звідси найважливіше значення набув звичай муміфікації померлих і поховання мумій в гробницях.

Індуїзм - основою всіх релігійних вірувань Індії - брахманізму, джайнізму і, нарешті, індуїзму - стала ведична релігійна система. Її виникнення відносять до X - VII ст. до н. е.. Веди - це зібрання гімнів, молитовних заклинань і обрядів. Веданта заперечує подвійність світу. Єдина і абсолютна реальність - це Брахман. Він поза якостей і атрибутів, він єдиний і неподільний. Речовий світ -

не більше ніж ілюзія. Для злиття необхідно морально очиститися, відмовитися від бажань і пристрастей.

Даосизм - основоположником даосизму є Лао-цзи. Одна з основних священних книг даосизму - «Дао де цзін», однак поряд з нею канонічними є і інші тексти, число яких велика. В основі «Дао та цзин» фундаментальні для всієї класичної китайської думки категорії Дао і Де.

Конфуціанство - розроблено великим китайським мислителем Кун-цзи (Конфуцієм). Його відрізняє раціоналізм, але разом з тим воно глибоко релігійно по формі. Конфуціанство стверджує, що всі встановлення освячені небом, яке вказує людині шлях правильної поведінки. Згідно з поглядом Конфуція, світ є впорядкованою, гармонійною, вічний початок, що звертається за одними і тими ж законами. Людина повинна знайти своє місце в цій світовій гармонії.

Синтоїзм (у перекладі з японської «шлях богів») - це релігія, що виникла в ранньофеодальній Японії з безлічі родоплемінних культів. Священною книгою синтоїзму є «Кодзікі», проте церковних канонічних книг в синто немає. У кожному храмі є свої міфи й обрядові приписи, які можуть бути невідомі в інших храмах. У книзі «Кодзікі» містяться основні ідеї націоналізму, які були зведені в ранг державної релігії: про перевагу японської нації, про божественне походження імператорської династії, від підстави японської держави.

Іудаїзм - одна з небагатьох релігій древнього світу, що збереглася до наших днів з невеликими змінами. Священими книгами іудаїзму вважаються Тора і Талмуд. В основі іудаїстського віровчення лежать ідеї монотеїзму, богообраності єврейського народу і месіанства.

Світові релігії

Буддизм - представляє собою першу за часом виникнення світову релігію, яка почала формуватися в Індії в середині VI тисячоліття до н. е.. Суть віровчення буддизму зводиться до заклик до кожної людини стати на шлях пошуку внутрішньої свободи, повного звільнення від всіх пут, які несе в собі людське життя. В буддизмі знайти просвітлення означало перш за все досягти стану нірвани. Нірвана - це небуття, коли припиняється ланцюг перероджень і смерть вже не веде до нового народження, а звільняє від всього - від усіх бажань, а з ними і від страждань, від повернення в будь-якій формі індивідуального існування. У буддизмі не існує поняття єдиного Бога, хоча багато хто розглядає буддизм як пошук Бога. Виникнення буддизму було пов'язане з появою ряду творів, що увійшли згодом до складу канонічного зводу буддизму — **Трипітаки**.

Іслам - одна з трьох найбільших релігій, що виникли на Близькому Сході. Дві інші - іудаїзм і християнство. Всі три віри тісно взаємопов'язані бо в дійсності прославляють одного і того самого Бога. Іслам виник на початку VII ст. н. е.. на Аравійському півострові. Основні положення віровчення ісламу викладені в головній священній книзі - Корані.

Для мусульман природно і незаперечно буття єдиного Бога (Аллаха). Ця перша основна концепція ісламу відома як таухід (монотеїзм). Друга основна концепція ісламу відома як рису (пророцтво).

В ісламі священників немає: щоб наблизитися серцем своїм до Бога, немає потреби у жертвоприношеннях і довгих церемоніях. Кожен мусульманин

служить для себе власним священиком. Місце богослужіння, проповідей і молитов - мечеть. Молитву в мечеті очолює імам (мулла) - керівник общіни. Это також місце зборів правовірних у всіх важливих випадках життя, своєрідний культурний центр.

Християнство

Православна церква найбільш близька традиції раннього християнства. У ній, наприклад, збережено принцип автокефалії - самостійності національних церков. Усього їх налічується 15. Відмінною особливістю православ'я є те, що з часів перших семи Вселенських Соборів до цього вчення не додали жодного догмату, на відміну від католицизму, і не відмовилися від жодного з них, як це мало місце в протестантизмі. У Православній Церкві ритуал тяжіє над теологією. Пишність і розкіш храму, святковість літургії націлюють на сприйняття віри не стільки розумом, скільки почуттям. Ідея православної соборності передбачає єднання мирян і духовенства, відданість традиції і примат колективного початку.

Бог - не тільки особисте істота, але й духовна сутність, він виступає в трьох іпостасях: Бога Отця, Бога Сина, Бога Святого Духа. Всі три особи складають єдину Святу Трійцю, нероздільну у своїй сутності, рівну в божественному гідності. У православ'ї суворо дотримуються традиції **семи таїнств** - хрещення, причастя, покаяння, миропомазання, шлюбу, Єлеопомазання і священства. Священна книга – **Біблія**.

Католицизм - Основу віри католицизму складають книги Нового і Старого Завітів (Святе Письмо), рішення 21 Вселенського Церковного Собору і судження римських пап за церковним і світським справах (Святе Додання). Католицька церква, на відміну від православної, має єдиного голову - Папу. Глава церкви вважається намісником Христа на землі і наступником апостола Петра. Папа виконує потрійну функцію: єпископа Риму, пастиря Вселенської Церкви і глави Держави Ватикан.

Протестантизм орієнтує людину на особисте спілкування з Богом. Звідси право кожної людини читати і обговорювати Біблію. Приділяючи велику увагу людському втілення Ісуса Христа, протестанти в більшості своїй, в якості основного свята визнають Різдво. Основні богослужіння - читання Біблії, проповідь, індивідуальні та колективні молитви, спів релігійних гімнів. Як правило, відкидається культ Богородиці, святих, ікон і мощів.

Функції релігії:

Інтегративна — релігійні вірування та норми в системі інституцій забезпечують соціальну солідарність, здатність утворити безконфліктне суспільство, злагоду, згуртованість, рівновагу суспільних відносин;

Світоглядна (смыслоутворююча) - релігійні вчення та догми допомагають людині визначити своє місце в суспільстві і всесвіті, сформулювати відповідні поняття про світоустрій, соціальні інститути і структури, форми поведінки і норми людської діяльності за допомогою вкладених змістів, показати значення життєвих подій в світі розуміння кінцевих цілей та устремлінь;

Ідеологічна - релігія виправдовує, осуджує і узаконює соціальні устої, які відображають інтереси керуючого класу або еліти за допомогою вчення та доктрини;

Компенсаційна - характеризує процес зняття життєвих суперечностей і проблем шляхом ідеалізації "іншого" світу, що відображається в релігійних доктринах (всі земні страждання і несправедливості праведних людей закінчаються в майбутньому житті (Царство Боже), і кожен там знайде заспокоєння) і дозволяє впевнено орієнтуватися в реальних життєвих ситуаціях;

Комунікативна — забезпечує спілкування, соціалізацію, передачу релігійного досвіду, обмін, засвоєння інформації суб'єктів релігійного життя (віруючими, релігійними громадами, духовенством, релігійними організаціями тощо);

Легітимуюча — норми поведінки людини в суспільстві чи соціальній групі (морально-етичні, сімейні та ін.) стають загальноприйнятими завдяки їх схваленню в релігійних вченнях і церкві;

Функція соціального контролю дозволяє орієнтуватися населенню в своїх діях і вчинках згідно з загальноприйнятими суспільно-релігійними цінностями і очікувати покарань або винагород за їх дотримання (або недотримання);

Регулятивна - характеризує нормативно-установчий вплив релігії через систему вимог до поведінки віруючих за допомогою релігійних установок, переконання, норми, ціннісні орієнтири.

Функціональна роль релігії в суспільстві визначається через результати її впливу на особисте чи соціальне життя: на макрорівні - ступінь практичного впливу релігії в межах конкретного суспільства, держави, нації, етносу, великої соціальної групи; на мікрорівні - впливу на особистість, малі соціальні групи.

6. Місце етносоціології в системі соціологічного знання.

Кожна людина ідентифікує свою належність до певної спільноти. Етнічна самоідентифікація є однією з її базових ідентифікаційних практик. Почуття етнічної спільноти у давніх суспільствах було першим у розмежуванні на «своїх» і «чужих». Етнічне самовизначення людини є значно суттєвішим за усвідомлення територіальної відокремленості. В етнічності відображаються особливості соціальних практик, культурної спадщини тощо. Феномен етнічного, національного вивчають етнографія, соціальна антропологія, історія, філософія, політологія та ін. У просторі соціологічної науки проблемами етнічного та національного займається етносоціологія. **Етносоціологія** (грец. ethnos — плем'я, народ) — галузь соціології, що досліджує суть і функції різних етнічних спільнот (рід, плем'я, народність, нація) з метою з'ясування загальних закономірностей їх взаємодії та вироблення механізмів включення в існуючу систему соціальних відносин.

Як наукова дисципліна, вона існує на стику соціології, етнографії та історії. Предмет її — взаємозв'язок загальних соціальних явищ і процесів з явищами та процесами етнічними. Об'єкт — особливості етнічних виявів соціального.

До найважливіших проблем, які досліджує етносоціологія, належать:

- етнічна зумовленість характерних рис культури та побуту соціальних спільнот;
- етнічні впливи на формування ціннісних орієнтацій;
- зв'язок національних чинників із особливостями соціальної структури, міграційної і трудової мобільності, урбанізації тощо;
- соціальна детермінованість національної самосвідомості, міжнаціональних відносин;

- сутність міжнаціональних конфліктів;
- етномовні процеси.

Термін «етносоціологія» обґрунтований у 30-ті роки ХХст. Німецьким ученим Ріхардом Турнвальдом, який досліджував соціальну структуру аборигенів Соломонових островів. Етносоціологію він тлумачив як науку, що досліджує структури і процеси всередині етнічних спільнот і між ними.

Сучасні етносоціологічні дослідження мають соціально-психологічне спрямування, зосереджені на аналізі між групових відносин (між групових конфліктів, дискримінації, етнорасових забобонів тощо).

У пострадянський час етносоціологія здебільшого переймалася соціальним розвитком етнічних груп у процесі трансформації політичного, економічного і соціальногосередовища.

Для української етносоціології актуальними є дослідження етнонаціональної ідентичності, націоналізму в різних проявах (економічного, культурного, політичного сепаратизму), вивчення впливу етнічного походження на соціальну мобільність та ін..

Як і кожна молода галузь, етносоціологія особливу увагу зосереджує на з'ясуванні сутності і специфіки наукового апарату, базових понять («етнос», «народність», «нація» тощо), формуванні методології досліджень. Існують різні підходи до пояснення базових понять етносоціології, особливо це стосується категорії «етнос». Загальноприйнятим є його визначення, сформульоване відомим російським дослідником Ю.Бромлеєм.

САМОСТІЙНЕ ЗАНЯТТЯ № 6

Тема: Економічна соціологія. Соціологія менеджменту та праці

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Об'єкт та предмет економічної соціології.
- 2 Соціальні функції економіки.
- 3 Особистість сучасного керівника та методи підвищення ефективності його праці та взаємодії з трудовим колективом.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1 Сірий Є.В. Соціологія: навч. посіб. / Є.В. Сірий. – К.: Магнолія, 2007. – 247 с.
- 2 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008.
- 3 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002.

Питання для самоконтролю:

- 1 У чому полягає особливість економіки як соціального інституту?
- 2 Проаналізуйте соціальні функції економіки?
- 3 Порівняйте основні категорії економічної соціології?
- 4 Які завдання має соціологія праці на сучасному етапі розвитку суспільства?

1 Об'єкт та предмет економічної соціології.

Об'єкт економічної соціології

Економічна соціологія — це інтегральна наука, що вивчає соціальні процеси та явища, що відбуваються у сфері економіки.

Особливість об'єкта економічної соціології полягає в тому, що досліджується не як окремо взята тенденція у сфері економіки та суспільства, не взаємозв'язки між ними, а механізми, завдяки яким вони регулюються. Так, розподільчі відносини — це феномен економіки, але в основі цих відносин лежить певний регулюючий соціальний механізм: поведінка і взаємозв'язок соціальних груп (на різних рівнях економіки), від яких залежить характер розподілу. Аналогічно в основі управління виробництвом, динамікою якості продукції, продуктивністю праці та багатьма іншими економічними процесами лежать відповідні соціальні регулятори — соціальні групи, поведінка яких визначає характер цих процесів, а відповідно, і результати, до яких вони призводять.

Економічна соціологія, маючи на увазі ті чи інші економічні структури і процеси, розкриває соціальні механізми, від яких залежить характер їх перебігу: супроводжуються вони зростанням чи зниженням економічних показників; породжують позитивні чи негативні соціальні наслідки. Саме вплив соціальних регуляторів на економічний розвиток і лежить в центрі уваги економічної соціології.

Предмет економічної соціології:

Конкретний предмет економічної соціології складають:

- соціальне і економічне як окремі самостійні явища в суспільстві;
- збіг соціального і економічного в суспільному житті;
- протилежність соціального економічному, протиріччя між ними;
- вплив соціального на економічне, тобто соціальних факторів на економічні явища;
- вплив економічного на соціальне, тобто економічних факторів на соціальні явища.

Якщо люди вступають в економічні відносини, займаються економічною діяльністю і т. д., все це стає сферою вивчення економічної соціології.

2 Соціальні функції економіки.

Економіка як соціальний інститут виконує цілий ряд функцій, спрямованих на забезпечення, функціонування та розвиток виробництва, розподіл, обмін та споживання. Маючи на увазі перш за все вплив на нові соціальні процеси, можна виділити **чотири основні функції:**

Підтримуюча. Підтримує і розвиває форми суспільного розподілу праці. Це досягається за рахунок відтворення трудових ресурсів, розподілу робочих місць та перерозподілу кадрів. Реалізація цієї функції потребує гнучких механізмів розподілу та перерозподілу кадрів, забезпечення їхньої мобільності.

Стимулююча. Забезпечує посилення стимулів до праці, економічну зацікавленість у праці.

Інтеграційна. Виражається у забезпеченні єдності інтересів працюючих. Про значення даної функції свідчить напруга соціальних відносин.

Інноваційна. Забезпечує оновлення форм та організації виробництва систем стимулювання. Інноваційні процеси залежать від того як ставляться суб'єкти виробництва до нового, як сприймають досягнення науки, який рівень і характер їхньої активності.

Зазначені функції здійснюються через велику кількість соціальних механізмів. Це механізми добору та розстановки кадрів, механізм розподільчих

відносин, планування постачання, споживання і т. п. Ефективність реалізації функцій значною мірою залежить від рівня економічно-культурної суспільства і його членів.

Як система знань економічна соціологія розвивається і виконує свої функції у тісному контакті з соціальною економікою, наукою, що вивчає закони й закономірності "громадянського співробітництва", створення загального добробуту.

3 Особистість сучасного керівника та методи підвищення ефективності його праці та взаємодії з трудовим колективом.

Участь керівника у досягненні трудовим колективом або окремим працівником поставлених цілей визначається перш за все змістом і якістю виконання ним функцій, передбачених посадовою інструкцією або положенням про підрозділ.

На сучасному етапі в практиці роботи кращих підприємств при оцінюванні якостей праці керівника враховується рівень та якість виконання ним таких основних ролей, кожна з яких складається з комплексу лідерських **функцій керівництва**:

- ✓ організатора трудового колективу;
- ✓ наставника працівників;
- ✓ виразника і захисника інтересів членів колективу;
- ✓ споживача, генератора та розповсюджувача інформації (знань).

Роль організатора трудового колективу полягає у першу чергу в забезпеченні високого рівня організованості колективу. В сучасних умовах конкурентного середовища, коли кожний первинний трудовий колектив виконує тільки певні види робіт у загальній їх сукупності, ця роль набуває все більшого значення. У кінцевому рахунку успішне виконання економічних завдань і досягнення найважливіших соціальних цілей суспільства в цілому залежить від рівня організованості трудових колективів, а звідси від якостей керівника як організатора. Необхідно підвищувати роль керівників колективів, менеджерів - начальників та завідуючих відділів, секцій, комплексів, бригадирів - у забезпеченні високої організованості трудових колективів (дотримання норм трудової дисципліни, правил внутрішнього розпорядку і трудового законодавства, участі у вирішенні питань матеріального і морального стимулювання працівників, визначенні кінцевих результатів роботи підрозділів, змін та бригад, вирішенні інших організаційних та соціальних питань).

Організованість колективу - це перш за все єдність дій всіх його членів, різних за характером, темпераментом, фізичними і психічними даними, їх загальна цілеспрямованість у рішенні завдань щодо підвищення ефективності праці і якості надання послуг.

Ось чому керівник первинного колективу як організатор його трудової діяльності повинен вміти ставити перед колективом конкретні цілі і виділяти серед них головні і другорядні, раціонально розподіляти у часі та просторі зусилля колективу для досягнення поставлених цілей, визначати засоби і методи вирішення конкретних завдань, розвивати ініціативу та здібності членів колективу, уміло використовувати їх знання та досвід при розподілі завдань конкретним працівникам.

До основних функцій керівника як організатора колективу відносяться також:

- організація праці та управління;
- організація навчання працівників;
- організація прийняття і реалізації управлінських рішень;
- впровадження інноваційних технологій;
- організація трудової активності працівників;
- забезпечення чіткого системного контролю за ходом виконання колективом поставлених перед ним завдань.

При добре організованому контролі можливо завчасно виявити допущені помилки та відхилення, внести необхідні зміни у планові показники, прийняти додаткові організаційні заходи у процесі оперативного керівництва тощо.

Роль керівника як організатора навчання в сучасних умовах спрямована на формування особистих якостей працівника.

Лідерські якості керівника, як вихователя і організатора навчання визначають успіх його організаційних здібностей. Поняття вихователя трудового колективу містить комплекс функцій, які є обов'язковими для керівника будь-якого рівня.

Перш за все керівник трудового колективу зобов'язаний провадити в життя політику організації в галузі економіки, роз'яснювати підлеглим зміст, значення і направленість заходів, які проводяться у ринковому середовищі.

Виховання таких якостей, як розуміння необхідності добросовісно працювати, почуття особистої відповідальності за результати праці здійснюють лінійні та функціональні менеджери. А це вимагає від них оволодіння такими особистих якостей, як чесність, непідкупність, скромність.

Щодо сфери морального впливу, керівник повинен постійно і активно виступати проти таких аморальних явищ, як бюрократизм, крадіжки, хабарництво, службові злочини, протекціонізм.

Лідерські якості керівника як виразника і захисника інтересів членів колективу вимагають від, у першу чергу, вмілого поєднання у своїй роботі власних і колективних інтересів. Він повинен турбуватись про те, щоб не було простоїв через погану організацію праці, щоб робота була справедливо розподілена між працівниками. Керівник колективу повинен сприяти працівнику, який прагне знайти краще використання своїм силам і здібностям на іншому робочому місці або в іншому підрозділі підприємства. Він повинен знати інтереси працівників і надавати їм допомогу у вирішенні соціальних та побутових проблем.

Активна і постійна турбота керівника про своїх підлеглих має велике виховне значення, допомагає згуртованості і стабілізації трудового колективу, покращує показники його роботи. Керівник як виразник і захисник інтересів підлеглому йому колективу наділений повноваженнями використовувати конкретні стимули для заохочення тих, хто має високу виконавчу майстерність, хороші кількісні і якісні показники роботи, дисциплінованість.

Разом з тим він повинен використовувати різні форми покарань і санкцій щодо порушників трудової, виробничої та технологічної дисципліни з метою

стимулювання добросовісних і дисциплінованих працівників у їхньому прагненні покращити своє ставлення до праці.

Роль керівника як споживача, генератора та розповсюджувача інформації (знань) полягає у тому, що інформаційна його підготовленість дає можливість краще управляти трудовим колективом, виконувати завдання по економічному і соціальному розвитку об'єкта керівництва.

Інформація є свого роду енергією, сировиною для розробки управлінських рішень. Керівник у своїй роботі використовує інформацію як свого колективу, так і одержану від інших колективів, тобто внутрішню і зовнішню. На основі цієї інформації він оцінює стан об'єкта керівництва і приймає рішення. Якість рішень керівника залежить від об'єктивності, своєчасності і цілеспрямованості інформації.

САМОСТІЙНЕ ЗАНЯТТЯ №7

Тема: Соціологія права. Політична соціологія

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Предмет, проблематика, структура і функції соціології права.
- 2 Соціальна природа правомірної та протиправної поведінки.
- 3 Предмет соціології політики.
- 4 Політична система суспільства; її структура, функції, принципи стратифікації.
- 5 Легітимність політичної влади в суспільстві та її ознаки.
- 6 Громадянське суспільство: сутність ідеї та перспективи його формування в Україні.
- 7 Електоральні теорії в соціології політики: теорія «раціонального вибору», «політичного поля», соціологічна та соціально-психологічна концепції.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1 Болотіна Є.В. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / Є.В. Болотіна. – М.: Каравела, 2007.
- 2 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008.
- 3 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002.
- 4 Перегуда Є.В. Соціологія: навчальний посібник / Є.В. Перегуда та ін. – П26 К.: КНУБА, 2012. – 140 с.

Питання для самоконтролю:

- 1 У чому полягає сутність соціальної природи правомірної і протиправної поведінки?
- 2 Як правова соціалізація впливає на правову культуру індивіда?
- 3 Охарактеризуйте зв'язок політики з соціальною структурою суспільства?
- 4 Назвіть основні елементи політичної системи суспільства?
- 5 Які тенденції розвитку електоральної поведінки в сучасному українському суспільстві?

1 Предмет, проблематика, структура і функції соціології права.

Об'єктивною підставою для виокремлення такої особливої галузі знань як правова соціологія служить те, що **право** - це важливий не тільки політичний та

юридичний, але й соціальний інститут, якому належить найважливіша роль у соціальному контролі та соціальному регулюванні. **Право** - відносно самостійне суспільне явище, і в цьому розумінні воно є предметом юридичної науки. Але право також - складова суспільства, і в цьому розумінні воно є предметом правової соціології. Більше того, правові явища і процеси не можуть бути глибоко і всебічно вивчені поза їх зв'язком з суспільством як соціальною системою, тобто поза соціальними зв'язками. Проте, якщо для правової науки головну роль відіграє вивчення відповідної галузі права, яка втілена у систему законодавства, то для соціології права головне полягає у вивченні закономірностей у діяльності осіб:

- які приймають закони;
- які застосовують закони;
- на поведінку яких впливають норми права.

Отже, **об'єктом правової соціології** є соціально-правові відносини.

Предметом соціології права є закономірності в суспільних відносинах, за яких формуються правові норми і акти, закономірності соціальної зумовленості права, а також - впливу права на соціальні процеси, формування і розвиток суспільних відносин. Це означає, що предмет соціології права охоплює всі суспільні явища, які містять правовий елемент, соціальні чинники, які взаємодіють з правовими явищами, а також механізми та закономірності такої взаємодії.

Завданнями правової соціології є дослідження права як важливого елемента соціальної системи, його взаємодії з іншими соціальними структурами, тобто з'ясування того, як з одного боку в суспільстві виникає і визріває соціальна потреба у правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин, і як у процесі такого регулювання відбиваються особистісні, групові і суспільні інтереси, а з іншого - як здійснюються соціальні функції права, яким чином і наскільки ефективно під впливом права у суспільстві відбуваються чи ті інші соціальні зміни.

Отже, правову соціологію можна визначити як науку про загальні та специфічні соціальні властивості, закономірності і механізми взаємодії суспільства як соціальної системи і права як його підсистеми, як засобу соціального регулювання.

Можна дати ще одне визначення, яке відображає дещо інші сторони правової соціології - це наука, яка вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезис, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації а в поведінці та діяльності в поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства.

Правова соціологія, без сумніву, – це **міждисциплінарна галузь наукового знання**, що виникла і розвивається на стику соціології і правознавства. Це означає, що немає місця правовій соціології ні там, де норми права і правовідносини досліджуються поза зв'язком із соціумом, ні там, де соціальні явища і процеси не опосередковуються правом.

Соціологія права неоднорідна і має досить складну внутрішню структуру, пов'язану насамперед з системою самого права. Наприклад, говориться про соціологію конституційного, кримінального, цивільного, сімейного,

адміністративного та іншого права. Не всі галузі правової соціології одержали однакову розробку. Найглибше і найширше розроблені проблеми соціології кримінального, сімейного права.

Соціологічний підхід до дослідження права передбачає вивчення юридичних явищ у трьох основних напрямках:

- охоплює вивчення тих особливостей соціально-економічних умов життя, що потребують юридичного регулювання. Тут набувають свого матеріального обґрунтування всі юридичні інститути і норми. Іншими словами, в ході дослідження, яке проводиться в цьому напрямі, виявляються потреби суспільства в певному виді правового регулювання і дається пояснення вибору юридичних засобів їх задоволення;
- охоплює дослідження соціального, соціально-психологічного і юридичного механізмів дії правової норми, що передбачає визначення відповідних чинників, які впливають на виконання юридичних норм;
- включає вивчення ефективності правових норм, в процесі якого виявляється достатність або недостатність юридичних засобів, обраних для досягнення поставлених цілей правового регулювання.

Звертаючись до внутрішньої структури правової соціології як системи знання, можна виділити в ній **такі розділи:**

- 1) загальні теоретичні і методологічні питання;
- 2) спеціальні проблеми і конкретні соціально-правові дослідження;
- 3) методика і техніка соціально-правових досліджень.

У ряді загальних проблем важливе місце посідають такі, як соціальні джерела права, соціальна система і соціальний механізм функціонування правових інститутів, система соціальних функцій права, правові проблеми соціального планування, взаємодія права і громадської думки, престиж права та юридичних професій.

Що стосується спеціальних проблем, то можна визначити такі, соціогендерний аспект у соціології права, соціологічні проблеми нормотворчості та діяльності щодо застосування права, соціологічний підхід щодо дослідження судової діяльності, інститутів і норм кримінального права тощо.

Методика і техніка соціально-правових досліджень - це вибір оптимальних підходів, методів та прийомів соціально-правового дослідження конкретних спеціальних проблем або їх частин, що дозволяють отримати об'єктивні знання.

Правова соціологія як самостійна галузь знань **реалізує всі властиві науці функції (світоглядну, методологічну, комунікативну, прогностичну, інформаційну, критичну тощо), сукупність яких утворює дві групи:**

Теоретико-пізнавальна функція. Реалізується в обґрунтуванні причинно-наслідкових зв'язків взаємодії права та соціуму, у критичному оцінюванні чинних норм права, у з'ясуванні особливостей права, які заважають його ефективній реалізації.

Практична функція. Стрижнем її є прогнозування правової ситуації в країні, вивчення громадської думки щодо певного правового акта, рівня правової культури громадян та вироблення засобів його підвищення. Містить елементи прогнозування, критики, оцінки, опису.

Взагалі, правова соціологія вивчає право насамперед для того, щоб давати рекомендації, які сприятимуть раціональному та ефективному формуванню соціальної дійсності.

Вивчаючи громадську думку про право, ставлення до нього різних верств населення, причини недостатньої ефективності деяких правових норм, правова соціологія прагне насамперед скласти уявлення про фактичні мотиви, які управляють поведінкою населення в цілому, а також про мотиви поведінки різних соціальних верств. Ці знання дають можливість виявити той внутрішній рушій, на який може розраховувати законодавець або особа, яка впливає на суспільство.

Особливого значення для ефективного функціонування права в суспільстві як соціального регулятора правова соціологія набуває у зв'язку з виконанням критичної функції. Оскільки будь-яка наука ризикує опинитися в полоні того різновиду інтелектуального самомилювання, яке справедливо називають догматизмом. Правова наука надзвичайно наражається на ризик, бо, оперуючи обов'язковими для всіх правовими формулами і рішеннями, вона схильна ідентифікувати себе з владою.

Як підсумок можна сказати, що правова соціологія не тільки виконує важливі загальнонаукові функції у межах юриспруденції, але і робить свій внесок у вирішення кардинальних завдань сучасної соціально-правової практики, які пов'язані з науковим забезпеченням реформ, що проводяться у країні, досягненням громадської злагоди, попередженням і своєчасним розв'язанням соціальних конфліктів, створенням умов для стійкого правопорядку, реалізацією прав і свобод особистості, затвердженням у країні громадянського суспільства і правової держави.

2 Соціальна природа правомірної та протиправної поведінки.

Правова поведінка — соціальнозначуща поведінка суб'єктів, передбачена нормами права, підконтрольна свідомості та волі й має юридичні наслідки.

Вона може бути як правомірною, так і протиправною. Головна ознака правової поведінки — її соціальна значущість. Вона перебуває під актуальним або потенційним контролем свідомості та волі індивіда, чітко регламентована, підконтрольна державі. Правомірна і протиправна поведінка суттєво відрізняються. Передусім вони мають протилежне соціальне значення (правомірна поведінка зміцнює правомірні відносини, протиправна — ослаблює та руйнує їх). Якщо правомірна поведінка мотивується відчуттям обов'язку, особистими інтересами, які не суперечать суспільним, то протиправну зумовлюють егоїзм, агресія, корисливість. До того ж, правомірна поведінка визначається нормами, що зобов'язують або дозволяють, протиправна — нормами, що забороняють. Контроль правомірної поведінки спрямований на заохочення та охорону її, протиправної — на заборону та запобігання.

Соціологія права визначає головні мотиви правомірної поведінки: ідейна переконаність у суспільній значущості, корисності вчинку; обов'язок перед суспільством, правовий обов'язок; професійне відчуття відповідальності; практична корисність вчинку для інших; стереотип, звична поведінка; конформізм; боязнь юридичної та моральної відповідальності; особиста

користь від вчинку; егоїстичні інтереси; негативні мотиви (помста, ревності та ін.), які реалізуються правовими засобами.

Важливими передумовами такої поведінки є рівність громадян у суспільстві та принцип поваги до особистості.

Генезис правомірної поведінки відбувається у такій послідовності:

- 1 формування особистості з певною соціальною орієнтацією;
- 2 формування в особистості конкретної мотивації;
- 3 планування вчинку та прийняття рішення про його здійснення;
- 4 реалізація прийнятого рішення.

На всіх цих етапах діє внутрішній контроль особистості, яка взаємодіє з конкретним зовнішнім середовищем. Загалом правомірна поведінка є найпоширенішою формою правової поведінки.

Протиправна поведінка (правопорушення, злочини) привертає увагу юристів, соціологів, психологів більше, ніж правомірна поведінка, оскільки вона є деструктивним, небезпечним чинником для суспільства. Соціологія права вивчає соціальні проблеми злочинності, їх вплив на суспільство, причини і чинники, що їх породжують, особистість злочинця, делінквентну (злочинну) субкультуру загалом. У соціальному сенсі головне у протиправній поведінці — її несприйняття, ігнорування існуючих суспільних відносин, нанесення шкоди правам та інтересам громадян, груп, суспільства.

Соціальна характеристика протиправної поведінки охоплює такі аспекти:

- історичне походження;
- соціальну природу масиву правопорушень (проявляється у конкретному змісті елементів, які його утворюють);
- соціальну природу протиправної поведінки (проявляється в її результатах);
- структуру і динаміку правопорушень (залежить від змін умов соціального життя людей).

Проблему злочинності соціологія розглядає на різних етапах розвитку і в різних ракурсах. Відповідно окреслилися напрями дослідження причин протиправної поведінки.

Згідно з соціологічним підходом протиправну поведінку зумовлюють такі соціальні чинники:

- неоднорідність і мінливість нормативно-ціннісної системи суспільства (теорія аномії Е. Дюркгейма, теорія субкультур, теорія контролю тощо);
- соціальна нерівність та стратифікація суспільства (теорія аномії Р. Мертона, теорія конфлікту соціальних груп, теорія конфлікту влади);
- стигматизація, тобто результат соціальної оцінки дії, яку суспільство визначає як протиправну (теорії Ф. Танненбаума, вторинної девіації Е. Лемерта, девіантної кар'єри Г. Беккера, соціальної ідентичності Е. Гоффмана);
- соціальна дезорганізація і дестабілізація суспільства (теорія соціальної дезорганізації, теорія дестабілізації В. Реклеса, Е. Берджесса).

3 Предмет соціології політики.

Предметом соціології політики є соціальний механізм влади та її вплив у суспільстві на різних етапах його розвитку і функціонування. Саме вивчення механізму перетворення соціального в політичне, зокрема механізму формування із соціальної спільності політичного суб'єкта, відрізняє соціологію політики від інших політичних дисциплін. Завдання соціології політики полягає в конкретному аналізі змісту політики і політичної діяльності різних соціальних груп, у дослідженні характеру їх політичних інтересів, у вивченні політичних рухів, поведінки і свідомості мас. Соціологія політики вивчає сутність влади, її природу і прояви з погляду конкретної людини, а також соціальних груп, верств, громадських організацій та об'єднань. Саме тому для соціології політики предметом особливої ваги виступає розгляд особистості як суб'єкта політичного життя, бо кожна людина в суспільстві є і об'єктом і суб'єктом політичних відносин.

Соціологи розглядають політику через призму аналізу соціальної структури і неформальних соціальних інститутів, громадської думки і поведінки, через дослідження особистості й малих груп. Вони звертають увагу на необхідність вивчення конфліктів і змін, а не тільки миру і стабільності; бюрократизму і процедури прийняття рішень, а не тільки органів управління та їх апарату; усіх громадських організацій і рухів, неформальних об'єднань, а не тільки політичних партій і профспілок; різноманітних засобів залучення мас до політики, а не тільки їх участь у виборах; політичних лідерів різних рівнів, а не тільки керівників держав; політичної культури і традицій, а не тільки політичної ідеології; політичних систем і політичних режимів, а не тільки держав та їх форм. Соціологи внесли в дослідження політики такі поняття, як роль, статус, позиція, цінність, очікування, орієнтація, інституціоналізація, соціалізація і т.ін.

Предметом вивчення соціології політики є такі питання:

- як соціальні процеси проявляються в соціальній структурі?
- які політичні дії необхідні для підтримки соціальної стабільності?
- як здійснюється інституціоналізація соціальних рухів?
- які соціальні підстави переходу від одного політичного ладу до іншого?

Зміст політичного життя становить особливу форму реалізації інтересів людей, класів, націй і тих, що їх представляють, партій і об'єднань за свідомим використанням важелів влади. Якщо соціальні групи, класи враховують об'єктивний хід історичного процесу, то політичні відносини даної суспільно-політичної системи розвиваються без соціальних потрясінь. Якщо ні — виникає велика вірогідність колізії та політичних конфліктів і конфронтацій (аж до революцій як засобу розв'язання суперечки).

Таким чином, предметом соціології політики є політична свідомість людей і їхня політична поведінка, які втілюються у діяльність держав і суспільних інститутів, організацій, а також механізм впливу на процеси функціонування політичної влади. Найпростіше соціологію політики можна визначити як дисципліну, котра вивчає взаємовідносини між суспільством і державою, між соціальним ладом і політичними інститутами. Аналізуючи ідеальний об'єкт відносин не інституційного суб'єкта до інституційних об'єктів, соціолог виявляє стійкі уявлення індивідів (маси, еліти, у центрі й на місцях) про

політику, державу, президента чи іншого голову держави, про існуючу політичну систему, її позитивні й негативні сторони.

4 Політична система суспільства; її структура, функції, принципи стратифікації.

Надзвичайно складним і розмаїтим явищем суспільства є його політичне життя. Воно охоплює всі організовані й неорганізовані форми політичної життєдіяльності людей, політичну ідеологію і психологію, політичні інститути та установи, політичні відносини та процеси, політичну поведінку тощо.

Базовим, визначальним елементом політичного життя є **політична система**.

Політична система – це сукупність і механізм взаємодії державних і політичних інститутів, політичних відносин, а також політичних і правових норм.

Як бачимо, політична система має досить складну структуру. Остання, як правило, піддається змінам залежно від етапів розвитку суспільства. Але водночас, вона є явищем відносно самостійним і суттєво та безпосередньо впливає на всі інші сфери життєдіяльності суспільства – економіку, науку, освіту, мораль тощо. Разом з тим, вона зазнає суттєвого впливу цих сфер.

До основних елементів структури політичної системи належать:

▪ **держава.**

Це ядро політичної системи. Вона становить сукупність установ і організацій, що здійснюють управління суспільством. Основні ознаки держави: система органів та установ, які виконують функції державної влади, наявність певної території, права, яке закріплює систему державних норм;

▪ **партії і партійні системи.**

Партія – це організація, що об'єднує громадян одного політичного спрямування. Визначальними рисами партій є їх місце і роль в політичній системі, внутрішня структура та методи діяльності, соціальна база, ідеологія.

➤ Як правило, в суспільстві функціонують декілька партій. В сукупності вони становлять партійну систему, яка використовує певний механізм та методи в боротьбі за владу.

➤ Історичні типи партійних систем: однопартійна, двопартійна, або біпартійна (наявність двох основних партій, влада яких чергується), багатопартійна (наявність декількох партій, які беруть участь і здійснюють реальний вплив на органи державної влади);

▪ **громадські організації і рухи.**

Це соціальні групи, об'єднані певними інтересами, які не прагнуть до участі в діяльності органів державної влади. Але вони прагнуть контролювати прийняття важливих державних рішень, наприклад питань екології, охорони здоров'я, забезпечення належного рівня народжуваності та якісного стану населення тощо;

▪ **політична свідомість та політична культура,**

які відображають політичне життя суспільства в поглядах, ідеях, традиціях, уявленнях, правилах та нормах поведінки людини, соціальної групи чи нації;

▪ засоби масової інформації.

Політична система суспільства покликана виконувати такі функції:

- формування цілей та завдань суспільства;
- розробка програм життєдіяльності суспільства згідно з інтересами керівних верств;
- мобілізація ресурсів суспільства відповідно до певних інтересів;
- забезпечення інтеграції всіх суспільних груп навколо загальних соціально-політичних цілей та цінностей, панівної ідеології та культури;
- розподіл цінностей у суспільстві відповідно до інтересів, насамперед, панівних соціальних груп;
- забезпечення цілісного управлінського впливу на суспільні процеси.

Для політичних систем пострадянських країн характерним є не лише наявність легальних інститутів, а й тіньового елемента в них, тобто конкуруючих структур. Складовими тіньової частини політичної системи є політичні клани, клуби, парламентське лобі, оточення перших осіб держави, "мізкові центри" при них тощо. Сюди можна віднести також нелегальну діяльність легальних установ, політичні інтриги та ігри, таємні функції окремих установ чи посадових осіб, земляцькі стосунки тощо. Загалом, такий стан можна кваліфікувати як наявність справжньої конкуруючої структури всередині політичної системи. За певних умов вона може фактично виконувати функції домінуючої політичної системи і перетворитися на альтернативу легальній політичній системі суспільства.

З точки зору політичної стратифікації важливими є параметри, які впливають на ставлення до влади. Для різних типів суспільств ці параметри можуть бути різноманітними, залежно від рівня розвитку демократичних інститутів у суспільстві, ступеня релігійності населення, його національно-етнічної структури, домінуючих тенденцій у політичному житті. **До універсального набору таких політичних параметрів належать:**

1 Ранги державної ієрархії. Визначаються вони ступенем впливу на прийняття політичних рішень, кількістю людей, на яких поширюється обов'язковість прийнятих рішень. Наприклад, статус рядового виборця передбачає опосередкований вплив на політичні процеси, на відміну від статусу глави держави. Стратифікаційна позиція осіб, які перебувають на державній службі, визначається посадою.

2 Партийна належність. Цей параметр в основному залежить від ідеологічної атмосфери в суспільстві. Наприклад, за багатопартійності політичний статус індивіда, соціальної групи залежить від здатності партії реально впливати на політичне життя країни. У політично нестабільному суспільстві ранжування політичних партій та організацій доводиться постійно коригувати (на підставі рейтингів, експертних досліджень) відповідно до розвитку політичної кон'юнктури.

3 Ранг партійної ієрархії. Вказує на рівень престижу індивіда у межах політичної партії, до якої він належить. Відповідно виділяють партійну еліту, функціонерів середньої ланки, рядових членів.

Параметром політичної стратифікації суспільства можуть бути переконання та орієнтації населення щодо того, який з типів соціального

устрою справедливіший за критерієм розподілу цінностей та благ. На підставі названих параметрів та їх комбінацій виникають різноманітні політичні ієрархії.

5 Легітимність політичної влади в суспільстві та її ознаки.

Термін "легітимний" означає "законний". Поняття легітимності й легітимізму виникли на початку XIX ст. у Франції, де вони виражали прагнення відновити владу короля як єдино законну, на відміну від влади узурпатора Наполеона. "Легітимістами" називали після Французької буржуазної революції 1830 р. прихильників королівської династії Бурбонів.

Для характеристики політичної влади використовується також термін "легальний", що означає "законний". Легальна влада - це влада, що встановлена законом і діє відповідно до нього. Легальність є формально-юридичною, а легітимність - соціокультурною характеристикою влади. Легітимність може оцінюватися шляхом соціологічних опитувань, але не піддається повній формалізації.

Ознаки легітимності політичної влади:

- Згідно з ліберально-демократичною позицією легітимною потрібно визнавати тільки ту владу, яка сформована в результаті демократичних процедур. Влада, встановлена насильницьким шляхом, не визнається легітимною.
- Згідно з позицією політичного реалізму легітимність влади полягає не стільки у законності й демократизмі її встановлення, скільки в її здатності оволодіти складною ситуацією в країні, підтримувати в суспільстві стабільність. А це означає, що встановлена незаконним шляхом, наприклад у результаті революції чи воєнного перевороту, влада внаслідок її ефективності з часом може бути визнана громадянами та світовим співтовариством правомірною, тобто стати легітимною.

Легітимність:

- пов'язана з обґрунтуванням правомірності тих рішень, які приймає влада, і добровільності їх виконання населенням;
- є найважливішою ознакою демократичної влади, визнання її не тільки громадянами, але і світовою спільнотою (тому навіть авторитарні режими прагнуть забезпечити собі певні ознаки легітимності - виборність, народне представництво та ін.);
- своєрідний символ віри, уявлення, яке присутнє в свідомості громадян, і означає переконаність людей в тому, що влада має право ухвалювати рішення, обов'язкові для виконання. Подібне пояснення принципу легітимності дав М.Вебер, який включив в неї два положення:
  - 1) визнання влади правителів і
  - 2) обов'язок керованих підкорятися їй.

Легітимність може досягатися різними способами. Виходячи з того, що різні типи владарювання добиваються авторитету за допомогою різних ресурсів, М.Вебер запропонував виділити три ідеальні типи легітимності влади: традиційний, харизматичний і раціонально-легальний. В основу такої класифікації він поклав мотив підкорення.

Історично першим типом легітимності влади був традиційний: в його основі лежить авторитет вождів, монархів, царів, заснований на звичці підкорятися владі, віра в її божественний характер і священне право престолонаслідування.

Традиційний тип легітимності зберігся до теперішнього часу, хоча і помітно трансформувався. До нього відносяться режими королівської влади в таких країнах, як Непал, Саудівська Аравія, Оман, Йорданія, Кувейт.

Харизматичний тип влади - особливий тип легітимності, заснований на виняткових якостях особи (релігійного, політичного діяча тощо). В основі харизматичного типу легітимності лежать:

- авторитет надзвичайного особистого дару (харизма) (з грец. *harisma* - особливий дар, благодать);

- повна особиста відданість і особисте довір'я, що викликається наявністю якостей вождя у якоїсь людини;

Харизматичний тип влади переважає в перехідний час, в період реформ. В сучасних умовах харизматична легітимність влади зберігається переважно в країнах Африки, де харизма є формою організованого політичного поклоніння, тобто своєрідною політичною релігією, що обожнює особу вождя.

Раціонально-легальній легітимності властиві:

- віра учасників політичного життя в справедливість існуючих правил формування влади;
- підлеглисть закону діяльності інститутів влади;
- раціонально усвідомлений інтерес виборця, який виказує його на виборах, голосуючи за ту або іншу партію. Цей інтерес виступає як мотив підкорення населення влади.
- На практиці в чистому вигляді вище перелічені ідеальні типи легітимності не існують. Вони перемішані, взаємно доповнюють один одного, тому правомірно говорити про змішаний тип легітимності.

Легітимність влади тісно пов'язана з її ефективністю. Влада, що має законні підстави на панування в суспільстві, в результаті своєї неефективної політики може втратити довір'я громадян і стати нелегітимною. Процес визнання легітимності влади називається її **легітимізацією**, а втрата нею легітимності - **делегітимізацією**.

6 Громадянське суспільство: сутність ідеї та перспективи його формування в Україні.

Громадянське суспільство - асоціація вільних громадян, що взаємодіють між собою виключно на ґрунті власних інтересів, правових норм та спільно погоджених чи вироблених регуляторів (компроміс тощо). Поняття громадянське суспільство характеризує цілісність суспільного життя стосовно політичних структур, передусім держави. Громадянське суспільство поєднує економічні, соціальні, культурні, духовні, родинно-побутові відносини та інститути, а також передбачає певні свободи, права та обов'язки особистості як необхідні умови її ствердження та самореалізації в громадському житті. Поняття держави та громадянського суспільства теоретично розчленовують цілісний соціальний організм на дві взаємопов'язані та взаємообумовлені сторони - **політичну і соціальну сфери суспільства**.

Зріле громадянське суспільство характеризується високим рівнем самоврядування, в ньому концентрується творчий потенціал соціальності. Суспільні зв'язки, інтереси та цінності виявляються тут у різноманітних суспільних рухах, об'єднаннях, асоціаціях, творчих спілках. У них висуваються суспільні ініціативи, нові ідеї, проекти, плани, які проходять перевірку колективним розумом і випробування дією, отримують урешті-решт ясний і виразний вигляд і можуть стати в подальшому керівними принципами держави. Порівняна незалежність громадянського суспільства від держави в управлінні окремими соціальними процесами характеризує пластичність сусп. життя, його здатність до саморегулювання, відкриває простір творчим зусиллям громадян.

Відносини громадянського суспільства і держави завжди були в центрі уваги соціальних мислителів. Концепція громадянського суспільства розроблялася соціальною філософією у XVII - XVIII ст. у зв'язку з критикою суспільних відносин і політичної структури феодалізму.

Мислителі цієї доби вважали, що людство в процесі свого розвитку переходить від природного до громадянського стану, в якому долаються неупорядковані відносини і сваволя шляхом встановлення законів, що регулюють поведінку людей. Тільки за умови панування законів у суспільстві можлива особиста свобода. Загальний інтерес і загальна воля концентруються в державі, що виникає на основі "суспільного договору".

Проголошена в ході Великої франц. революції Декларація прав людини і громадянина (1789) заперечує становий поділ людей і справжнім суб'єктом громадянського суспільства стверджує самостійну, автономну особистість - людину, якій держава має гарантувати її "незаперечні та невід'ємні" права, в першу чергу - свободу, рівність, безпеку і власність. Громадянське суспільство тим самим розуміють як соціальний простір діяльності незалежних, наділених рівними правами і, отже, певною мірою рівними можливостями індивідів. Вимога забезпечення з боку держави прав людини як політ, гарантій її існування в громадянському суспільстві спрямована проти втручання держави у приватне життя, проти сваволі і жорсткої регламентації поведінки індивіда. Ця вимога увійшла до загальних людських цінностей і не втратила свого значення до наших днів.

Політичний досвід історії XX ст. свідчить, що взаємовідносини держави і громадянського суспільства можуть набувати деформованого характеру, якщо виникають політичні структури тоталітарного типу, коли держава контролюється не народом, а бюрократичною олігархією. Тоталітарні режими прагнуть до одержавлення суспільства, всеосяжного контролю за усіма сторонами сусп. життя, вдаються до порушення демократичних свобод і прав людини, мають тенденцію до дедалі зростаючої бюрократизації. Держава прагне підпорядкувати собі все суспільство, а це призводить до стагнації сусп. життя в цілому.

На сучасному етапі розбудови незалежної української державності актуальним є створення громадянського суспільства і правової держави, в якій забезпечується верховенство закону в усіх сферах суспільного життя, пов'язаність законом самої держави та її органів, суворе дотримання свободи особистості, захист її прав, інтересів, честі й гідності. Правова держава передбачає широку демократизацію усіх сторін життя суспільства, зміщення

акценту в бік розвитку громадянських начал. Цей процес спрямований на вивільнення соціальних сил суспільства, активності та ініціативи людей.

Категорія **громадянське суспільство**, позначаючи особливий соціальний тип суспільства, виконує в соціології передовсім теоретико-методологічну функцію. Вона забезпечує можливість системного, цілісного підходу до його вивчення.

7 Електоральні теорії в соціології політики: теорія «раціонального вибору», «політичного поля», соціологічна та соціально-психологічна концепції.

Електоральна соціологія — галузь соціологічної науки, яка займається вивченням політичної взаємодії суб'єктів суспільства шляхом аналізу механізмів їх політичної участі в житті соціуму, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо.

Безпосереднім її завданням є дослідження мотивації поведінки виборців під час голосування, різноманітних чинників, які впливають на їх електоральні симпатії та антипатії. Вона відкриває неабиякі можливості щодо прогнозування, формування, управління настроями та уподобаннями виборців, вироблення та використання відповідних технологій.

Соціологічна концепція

Наголошує на безпосередній залежності виборчої поведінки електорату не від переваги політичних чи ідеологічних програм, платформ, а від належності виборців до певних великих соціальних груп (класових, етнічних, конфесійних, поселенських тощо). На думку авторів цієї теорії (найвідоміший серед них П. Лазерсфельд), голосування залишається не стільки вільним вибором конкретної особи, скільки демонстрацією зв'язку її з певною соціальною групою. Самі ці групи й забезпечують конкретній партії більш-менш стійку виборчу базу.

Представники цього підходу зафіксували щонайменше чотири основні типи соціальних розмежувань, які впливають на реалізацію електорального потенціалу виборців: розмежування між містом і селом, центром та периферією, між представниками різних конфесійних груп, між представниками різних соціальних класів, верств населення.

Соціально-психологічна концепція

Зосереджує увагу на опосередкованому впливі на політичні уподобання «маргінальних» для політичних процесів чинників — сім'ї, духовних цінностей, найближчого оточення тощо. Її прихильники стверджують, що симпатії до певних партій та ідеологій є не стільки свідомими виявами електоральної активності, скільки наслідками ранньої соціалізації індивіда (в сім'ї, під впливом найближчого оточення тощо).

Більшість сучасних соціологів надає перевагу саме соціально-психологічній концепції. Але обидві вони є дещо статичними, зорієнтованими на суспільства зі стійкою системою невеликої кількості парламентських партій, що постійно перебувають на політичній арені (демократична та республіканська партії у США, демократична, консервативна та ліберальна партії у Великобританії).

Теорія «раціонального вибору»

Сформувалася наприкінці 50-х років ХХ ст. унаслідок намагань осмислити тогочасні уявлення про особливості реалізації виборчої активності громадян. Згідно з нею кожен виборець голосує за партію, яка, на його думку, може бути найкориснішою для нього (йдеться передусім про меркантильні інтереси). У своїх оцінках люди орієнтуються на ідеологічні презентації конкретної партії в політичному просторі, а також на повсякденний досвід існування за конкретної політичної адміністрації, надаючи перевагу здебільшого економічним показникам.

Теорія «політичного поля»

Будучи найчіткіше окресленою в працях французького соціолога П. Бурдьє, вона пояснює електоральні уподобання виборців, особливості реалізації політичної влади у контексті відносин «домінування — підкореності». Центральними у ній є поняття соціального простору та політичного поля.

Соціальний простір — продукт людської діяльності, що є сукупністю суспільних суб'єктів, які становлять суспільну цілісність, а також сукупністю певних об'єктивованих взаємин між індивідами.

Індивід у соціальному просторі має певний статус, закріплений за допомогою «соціального капіталу» (сукупність потенційно важливих рис: характер людини, її суспільний статус, культурний потенціал тощо). Відповідно і соціальна група постає як певна кількість агентів з однаковими соціальною позицією, умовами існування, що зумовлює й однакові системи практик.

Індивіди, які володіють максимальною сукупністю соціальних капіталів, завжди намагаються впливати на життєдіяльність людей. Домінування, на думку Бурдьє, реалізується у формі легітимного бачення соціального світу, за утвердження якого (різного для різних суспільних груп) у межах політичного поля точиться суспільна боротьба.

Політичне поле — проекція соціального простору на взаємодію суб'єктів влади.

САМОСТІЙНЕ ЗАНЯТТЯ № 8

Тема: Соціологія особистості. Соціологія молоді.

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

1. Соціальна поведінка особистості та фактори її формування.
2. Молодь як специфічна соціально-демографічна спільнота.
3. Молодіжна субкультура.
4. Причини девіантної поведінки молодих людей та соціальна корекція цього стану.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1 Барвінський А.С. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / А.С. Барвінський. – К.: Академія, 2005. – 375 с.
- 2 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008.
- 3 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002.

Питання для самоконтролю:

- 1 Які фактори впливають на формування соціальної поведінки особистості?
- 2 У чому полягає специфічність молоді як соціально - демографічної спільноти?

3 Яким чином включення особистості в молодіжну субкультуру впливає на процес її соціалізації та формування?

4 Які причини призводять до виникнення молодіжної субкультури та формування девіантної поведінки?

1. Соціальна поведінка особистості та фактори її формування.

Соціальна діяльність і соціальна поведінка людей зумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. **Об'єктивна детермінація** являє собою сукупні цілі, інтереси, потреби суспільного розвитку, які реалізуються різними типами соціальних спільнот; **суб'єктивна** — це сукупність ціннісних орієнтацій, інтересів, цілей особи, соціальної групи і т. ін.

Основою соціальної діяльності і соціальної поведінки людей є об'єктивні умови життя, які породжують певні потреби та інтереси. Інтереси в свою чергу створюють у людей ті чи інші мотиви діяльності. Так об'єктивна детермінація переходить у суб'єктивну. Процес такого переходу можна розглядати як **результат дії таких груп механізмів:**

1) мотивації соціальної діяльності людини, тобто усвідомлення потреб у вигляді інтересів;

2) перетворення інтересів на мету діяльності, тобто формування диспозиційної структури особи;

3) індивідуальної поведінки і відносин людини.

Процес переходу від суб'єктивної детермінації до **об'єктивної включає механізми:**

1) переходу від індивідуальної поведінки та індивідуальних відносин до соціальної поведінки і соціальних відносин груп осіб;

2) виявлення у соціальних відносинах, які формуються на різних рівнях життєдіяльності суспільства (особистість, група, нація і т. ін.), соціальних закономірностей.

Всю практичну діяльність людей можна розглядати як форму задоволення потреб, що виникли як відображення об'єктивних умов і усвідомлення реальних можливостей їх задоволення.

Потреби виражають об'єктивну залежність людини від зовнішнього світу.

Розрізняють природні потреби та соціальні, тобто створені суспільством. Під природними потребами розуміють буденні потреби людини в їжі, одязі, житлі і т.ін. До соціальних потреб належать потреби людини в духовній культурі, спілкуванні, трудовій діяльності. Існує також значення соціальної потреби у вузькому розумінні, яке ґрунтується на уявленні про неї як про особливий вид суспільної потреби, яка існує поряд з економічними, моральними та іншими потребами. Однак у будь-якому разі **соціальна потреба** — це одвічний імпульс до діяльності за відсутності будь-яких умов життєдіяльності соціального суб'єкта, форма вираження його потреб у чомусь.

Найвищий рівень потреб становлять усвідомлення і засвоєння цінностей. Ціннісна орієнтація формує настанову діяльності, яка в свою чергу значною мірою визначає спрямованість соціальної поведінки особистості. **Ціннісна орієнтація особистості** — це системно пов'язані ціннісні уявлення про світ,

його процеси й відносини, про те, що є більшою цінністю, що меншою, що слід мати на меті, а що ні. Ціннісні орієнтації зумовлюють вчинки та дії людини.

Умови діяльності можуть виступати у вигляді: предметних ситуацій; умов спілкування; існуючих норм і цінностей соціальної спільноти і суспільства взагалі; існуючих соціальних інститутів; особливостей соціальних організацій, в які включено індивідів; соціальних статусів, які вони мають, та соціальних ролей, які вони виконують відповідно до соціальних статусів.

Умови діяльності детермінують соціальну поведінку особистості. Важливим фактором поведінки і діяльності будь-якого соціального суб'єкта чи то особистості, групи або суспільства взагалі є соціальний інтерес, який виражає ставлення людини, соціальної спільноти до свого стану та умов життя в даній соціальній і економічній структурі, а також до обумовлених цим станом потреб. В основі інтересів лежать потреби людей, які зрештою виражають вимоги соціальних законів і внаслідок цього інтерес виступає як результат усвідомлення будь-якої потреби. Втілення потреби в інтерес, а інтересу в мету — це дві стадії діяльності суб'єкта, кожна з яких може бути охарактеризована як мотив діяльності. **Мотив діяльності** — це конкретні внутрішні спонуки до дії, які є відображенням у свідомості людей їх об'єктивних потреб та інтересів. Вони обумовлюють розробку цілей діяльності. Поряд з внутрішніми спонуканнями до діяльності (мотивами), на стадії переходу від інтересу до мети існують і зовнішні імпульси або стимули. **Стимули** — це об'єктивні фактори, що включені у різні сфери життєдіяльності суспільства. На відміну від мотивів, стимули включають елементи, що виражають специфіку зовнішнього середовища.

Взаємодія мотивів і стимулів створює механізм мотивації соціальної діяльності особистості. Цей механізм характеризується взаємодією потреб, ціннісних орієнтацій та інтересів, які не лише виконують функцію мотивації соціальної діяльності, а й є функцією формування диспозицій особистості, які фіксуються у настановах різного рівня. Диспозиції особистості, які формуються внаслідок взаємодії стимулів і мотивів у конкретних умовах навколишнього середовища, виступають як механізми саморегуляції соціальної поведінки особистості.

В соціальній поведінці як зовнішньому прояві діяльності виявляється конкретна позиція людини, її настанова.

Настанова — соціально обумовлена схильність особистості чи соціальної групи до певної дії в конкретних умовах. У процесі соціальної поведінки особистості настанова виконує дві функції: як регулятор її соціальної поведінки, визначаючи її загальну спрямованість, та як ставлення діючого індивіда до інших людей і до об'єктів навколишнього середовища, тобто виступає як відносини особистості.

2. Молодь як специфічна соціально-демографічна спільнота.

Молодь - це диференційована соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, соціально-психологічні, теоретико-пізнавальні, культурно-освітні та ін. властивості, що характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення самовиразу її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей. Молодь тому і є специфічною спільнотою, що її суттєві характеристики і риси, на відміну від представників старших поколінь і вікових

груп, знаходяться в стані формування, становлення. Сутністю молоді та проявом її головної соціальної якості є міра досягнення нею соціальної суб'єктивності, ступінь засвоєння суспільних відносин та інноваційної діяльності.

Питання про характерні особливості і специфічні риси молоді тісно пов'язане з питанням про вікові межі, оскільки їх вирішення допомагає конкретизувати програми соціологічних досліджень, сприяє одержанню репрезентативних соціологічних даних, підсилених статистичною базою. Традиційно вважали, що межа молодіжного віку від 16 до 30 років. Однак останнім часом все більшого поширення набувають погляди, згідно з якими вік молоді своєю нижньою межею має 14, а верхньою - 35 років. Основою цього є висловлене рядом науковців міркування про продовження часу молодості, збільшення віку вступу до трудового життя, підготовки молоді до праці, досягнення економічної самостійності та незалежності від допомоги батьків. Це відображає об'єктивні процеси у житті й розвитку людства: з одного боку, все наполегливіше висувається завдання більш ранньої соціалізації молоді, включення її в трудову практику на ранніх етапах, а з другого - зростають межі середнього і старшого віку, тривалості життя в цілому, продовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу молодих людей тощо. Зауважимо, що окреслені вище процеси пролонгації молодіжного віку глобальні за своїм характером і притаманні розвинутим суспільствам. Однак, виходячи з певних, мабуть, практичних міркувань і фінансових можливостей, у Законі України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді" зазначено: молоддю вважаються молоді громадяни віком від 15 до 28 років.

Соціальні проблеми молоді - це не будь-які суперечності її життєдіяльності, а лише такі, які поглиблюються і свідчать про недостатність існуючих способів їх вирішення, а отже, призводять до появи дезорганізуючих процесів у системі "суспільство - молодь".

3. Молодіжна субкультура.

Під молодіжною субкультурою розуміють культуру певного молодого покоління, яке володіє загальними стилем життя, поведінки, групових норм, цінностей та переконань. В складний період переходу із дитинства в доросле життя виникає дуже багато проблем, які не здатні вирішити молоді люди. Їм необхідна група ровесників, яким властиві ті ж проблеми, які мають ті ж цінності та ідеали.

Для полегшення переходу із однієї крайності в іншу і необхідна молодіжна субкультура, яка акумулює в собі досвід вирішення всіх життєвих проблем, накопичений багатьма поколіннями молоді.

Серед соціальних причин виникнення молодіжної субкультури найбільш важливими є такі:

- ріст доходів середнього класу молодіжного суспільства;
- поява нових засобів запису і поширення музикальної продукції (радіоприймачів, магнітофонів);
- ріст науково-технічного прогресу.

Молодіжна субкультура є досить новим поняттям. **Вона вперше з'явилася в Америці та Західній Європі** приблизно в 50-ті роки. Ще в 40-ві роки молодь купляла ті ж самі речі, що і їхні старші батьки, танцювала у тих самих клубах, що і їхні батьки. У 50-ті роки країни Заходу вступають в етап економічного підйому. Виросли матеріальні статки батьків в вони стали виділяти своїм дітям більше грошей на кишенькові витрати. На це моментально відгукнулися підприємці, і як наслідок розширилася мережа молодіжних клубів, барів, виросли тиражі книг та журналів для молоді, в обіходь ввійшло поняття молодіжної моди. У кишнях молоді з'явилися гроші, які вони могли спокійно витратити на подорожі, культурний відпочинок. Багато із молоді прагнули здобути вищу освіту, а це означає більш пізнє створення власної сім'ї і підвищення вимог до проведення відпочинку. Процес розвивався із надзвичайно великою швидкістю.

У кінці 50-х років в США з'явилися бітники – попередники хіпі та панків. У 60-ті Америку заповонила хвиля хіпі – сотні тисяч учасників і мільйони тих, хто їм співчував. У 1968 році Францію потрясла хвиля студентських бунтів, а в 70-ті роки Німеччину заповонили "червоні бригади". Західні бізнесмени відчували зміни в суспільстві, і як наслідок ринок наповнився недорогими пластинками, магнітофонами, тобто розвинувся молодіжний шоу-бізнес.

Молодіжна субкультура різко відмінна від субкультури дітей, дорослих чи старих людей. Зазначу, що в середині молодіжна субкультура також є неоднорідною (стосовно класифікації ми поговоримо дещо пізніше). Першим і самим відмінним виступає класова належність.

Соціологи встановили, що практично у всіх країнах молодь середнього класу одягається, відпочиває і веде спосіб життя інший молодих людей із вищого та нижчого класів. Таким чином, базою для виникнення молодіжної субкультури став середній клас. У нашій країні також така тенденція зберігається. Переважна більшість молоді 18 – 22 років середньо забезпечених вчиться у вузах і як правило живе в гуртожитках (робітнича молодь вже в цей час працює, або служить в армії). У середньо-забезпечених молодих людей сильно виражена мотивація до досягнення кар'єри, вищий рівень амбіцій, вони романтичні та ідеалізують життя.

Вчені вважають, що молодіжній субкультурі сучасності властиві такі риси:

Переважно відпочинково-рекреативна спрямованість. Поряд із комунікативною (спілкування один із одним) відпочинок виконує в основному рекреативну функцію (більшість опитаних старшокласників та студентів зазначили, що під час відпочинку їхнє улюблене заняття – пасивний відпочинок), пізнавальна функція не реалізується зовсім, або в незначній степені. Рекреативні відпочинкові орієнтації підкріплюються змістом сучасних теле- і радіопередач.

"Вестернізація" (американізація) культурних потреб і інтересів. Цінності національної культури як класичної так і народної витісняються стереотипами масової культури, які орієнтовані на поглиблення цінностей "американського способу життя" в його примітивному відтворенні.

Пріоритет споживацьких орієнтацій. Споживацтво проявляється як в соціокультурному, так і в інших сферах життя.

Слабка індивідуальність та винахідливість культури. Вибір тих чи інших культурних цінностей найчастіше пов'язаний із груповими стереотипами, а також із престижною ієрархією цінностей в неформальній групі спілкування. Групові стереотипи і ієрархія цінностей пов'язані із статевою належністю, рівнем освіти, місцем проживання, та навіть національністю.

Поза-інституційна культурна самореалізація. Дослідження довели, що відпочинок молоді здійснюється поза закладами відпочинку, найчастіше поряд телевізора. Зазначу, що сьогодні більшість молодіжних та підліткових телепередач є низькопробними.

Відсутність етнокультурної само-ідентифікації. Це пов'язане із тим, що народна культура (традиції, звичаї, фольклор) більшість молоді сприймають як глибокий пережиток минулого.

Українська молодіжна субкультура має своєю особливістю те, що вона орієнтована або на проведення відпочинку, або на передачу і поширення інформації. У той час як на Заході альтернативний рух, який виріс із молодіжних субкультур 60-70 років активно приймає участь в соціальних програмах, допомагає хворим, інвалідам, наркоманам.

Враховуючи зміни, які відбулися за останні 50 років із часів виникнення, а також специфіку України, С. Сергєєв запропонував **наступну класифікацію молодіжної субкультури:**

- романтико-ескапістські субкультури (хіпі, індіаністи, толкіністи, байкери);
- гедоністично-відпочинові (мажори, рейвери, репери);
- радикально-конструктивні (панки, екстремістські політизовані субкультури лівого і правого напрямку);
- кримінальні (гопники, любери).

У кінці 80-х – початку 90-х років в Україні спостерігався "субкультурний бум", проте на сьогоднішній день він вже стих.

4. Причини девіантної поведінки молодих людей та соціальна корекція цього стану.

Як суб'єкт соціальних відносин особистість характеризується соціальною активністю, здатністю впливати на оточення, змінюючи його і себе. Причому активна діяльність особистості лише тоді є продуктивною, коли вона узгоджується з культурними надбаннями суспільства, коли її поведінка взаємозв'язана з оточуючими і має соціальний характер. **Соціальна поведінка** - це дії людини стосовно суспільства, інших людей, природи і речей. Діяльність і поведінка особистості детермінується, тобто обумовлюється, обмежується не лише внутрішнім механізмом мотивації, взаємодії потреб, інтересів, цінностей особистості. Ззовні на поведінку людини впливають існуючі у суспільстві норми.

Соціальна норма - це типовий зразок дії, еталон поведінки, що приписується індивіду, який діє у певній ситуації. Виходячи із власної системи цінностей та у межах соціальних норм, що ззовні регулюють поведінку людини, вона визначає спрямованість своїх дій, свою активність.

Поняття девіації у соціологічну систему знання ввів французький соціолог **Еміль Дюркгейм**. вивчаючи такий вид девіантної поведінки, як

самогубство. Проявами цього типу поведінки є правопорушення, злочини, наркоманія, проституція, алкоголізм тощо.

Один з засновників теорії структурного функціоналізму американський соціолог Р. Мертон розробив класифікацію девіантної поведінки, основною причиною якої він вважав розрив між цілями суспільства та соціально прийнятними засобами досягнення цих цілей. Більшість членів суспільства визнають пануючі у ньому норми і цінності, прагнуть реалізувати їх легальними, тими, що схвалюються суспільством.

Основні види девіантної поведінки (за Р. Мертоном):

- конформізм - повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення;
- інноваційна - людина визнає цілі суспільства, але намагається реалізувати їх новими, нетрадиційними засобами (рекет, крадіжки, зловживання тощо);
- ритуалізм — людина не визнає суспільні цілі та цінності, однак дотримується прийнятих "правил гри", діє відповідно до суспільних уявлень про припустимі засоби досягнення цілей;
- ескейпізм - відхід, втеча людини від соціальної дійсності, людина не визнає ні цілі, ні засоби їх досягнення (анархія, наркоманія, бродяжництво та ін.);
- бунт, заколот - відкидаючи суспільні цінності, цілі та засоби їх реалізації, людина активно їм протидіє, прагне замінити їх новими (тероризм, радикалізм .)

Розрізняють позитивну і негативну девіацію. У періоди, коли суспільні відносини зазнають суттєвих трансформацій, у кризові моменти розвитку суспільства прояви девіантної поведінки збільшуються.

Девіантна поведінка у широкому розумінні це будь-які дії, які не відповідають соціальним нормам і стереотипам даного суспільства.

Позитивна девіація: самопожертвування, надпрацездатність, героїзм.

Негативна девіація: тероризм, крадіжки, суїцид, цинізм та ін.

Актуальність теми полягає у тому, що виховання і соціалізація підлітків відбувається під впливом різних соціальних чинників, які можуть мати як позитивне, так і негативне значення. У період політичних, суспільних, та економічних криз цей процес значно ускладнюється, що спричиняє занепад моралі, зниження рівня життя населення, зростання злочинності, відчуження підлітків від соціальних інституцій, які займаються вихованням молоді, та призводить до різного роду девіації у молодіжному середовищі, зокрема серед підлітків.

Психолого-педагогічну допомогу особистості, схильної до девіантної поведінки, можна розглядати як комплекс соціально-психологічних і педагогічних заходів, що спрямовані на виявлення і виправлення умов, які сприяють проявам девіантної поведінки; створення передумов попередження відхилень у поведінці, зокрема, через пропаганду здорового способу життя; створення сприятливого соціально-психологічного клімату в мікросоціальному оточенні дитини; створення можливостей для самореалізації особистості у суспільстві тощо.

Корекція девіантної поведінки є соціально-педагогічним і психологічним комплексом взаємозалежних, взаємообумовлених операцій та процедур, що

спрямовані на регуляцію мотивацій, ціннісних орієнтацій, установок власної поведінки особистості.

Спочатку поняття „корекція” (від лат. correctio – виправлення, поліпшення) розумілося як повне або часткове виправлення недоліків характеру і поведінки виняткових дітей (В.П.Кащенко) і застосовувалось для визначення соціально-педагогічного напрямку діяльності спеціалізованих закладів.

В сучасній педагогічній та психологічній літературі **термін «корекція» визначається як:**

- часткове чи повне виправлення психічних або фізичних вад розвитку у дітей, а також порушення психічної функції в дорослих;
- реалізація системи психологічних, медичних, педагогічних заходів, спрямованих на усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному розвитку і поведінці людини.
- комплекс соціально-педагогічних заходів, які спрямовані на забезпечення процесу і досягнення успішних результатів в процесі соціалізації особистості.

Метою корекційно-педагогічної діяльності є не лише виправлення відхилень, які вже наявні у поведінці підлітка, а й створення передумов щодо його подальшого розвитку, позитивної соціалізації та інтеграції в соціум.

На думку А. І. Кочетова корекція виконує такі функції:

- Відновлення позитивних якостей, добрих справ, які переважали в дитини до проявів девіантної поведінки тощо.
- Компенсування, тобто формування в особистості прагнення до участі в діяльності, яка його приваблює (музика, спорт, мистецтво тощо) як компенсація того чи іншого недоліку.
- Стимулювання позитивної соціально-корисної діяльності підлітка, шляхом схвалення або осуду його дій, тобто демонстрації небайдужого емоційного ставлення до вчинків підлітка.
- Виправлення, тобто заміна негативних якостей підлітка позитивними, із використанням різноманітних методів та прийомів корекції поведінки.

Відомий вітчизняний учений-педагог У. П. Кащенко в 30-х роках розробив класифікацію методів корекції. Він об'єднав їх в дві групи: виховні(педагогічні) та психотерапевтичні.

Педагогічні методи:

1. Метод суспільного впливу (корекція активно-вольових дефектів, корекція страхів, метод ігнорування, метод культури здорового сміху, корекція нав'язливих думок та дій, корекція бродяжництва, самокорекція).
2. Спеціальні методи (корекція недоліків поведінки, корекція нервового характеру)
3. Метод корекції через працю.
4. Метод корекції шляхом раціональної організації дитячого колективу.

Психотерапевтичні методи:

1. Навіювання і самонавіювання.
2. Метод переконання.
3. Психоданаліз.

САМОСТІЙНЕ ЗАНЯТТЯ №9

Тема: Гендерна соціологія. Соціологія сім'ї.

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

1. Основні положення гендерної соціології; проблеми гендерної соціалізації; гендерні ідеали, стереотипи та тенденції до їх змінювання в сучасному суспільстві.
2. Сутність демографічної політики.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1 Горностай П.П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності // Основи теорії гендеру: навч. посіб. / П.П. Горностай. – К.: Кондор, 2010. – 274 с.
- 2 Болотіна Є.В. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / Є.В. Болотіна. – М.: Каравела, 2007.
- 3 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008.
- 4 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002.

Питання для самоконтролю:

- 1 Дайте визначення основних категорій гендерної соціології?
- 2 Що таке гендерна соціалізація? Які чинники впливають на цей процес? Розгляньте відмінності у соціалізації чоловіків і жінок.
- 3 Проаналізуйте сутність та роль гендерних стереотипів, тенденцію до їх змінювання в сучасному суспільстві.

1 Основні положення гендерної соціології.

Гендерна соціологія – галузь соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.

Гендерна соціалізація є процесом засвоєння гендерних (соціостатевих) ролей і відтворення типів поведінки, очікуваних суспільством від чоловіків та жінок.

Первинна гендерна соціалізація людини починається з моменту народження, коли батьки та інші дорослі навчають дитину її ролі хлопчика або дівчинки. Свою статеву належність вона усвідомлює вже в 1,5 року, дворічна вже знає свою стать, у 3—4 роки свідомо розрізняє стать, часто асоціюючи її з зовнішніми ознаками, наприклад, з одягом. У 7—8 років поглиблюється статева диференціація поведінки (різні інтереси хлопців і дівчат, різні ігри та партнери, стилі поведінки).

Усвідомлення дитиною своєї статевої ролі охоплює уявлення про те, наскільки її якості відповідають очікуванням та вимогам чоловічої або жіночої ролі.

Однак в літературі з проблеми гендерної соціалізації та гендерної ідентичності (усвідомлення належності до певної статі) побутують вельми суперечливі погляди на ці процеси. Одні вчені вважають, що на розвиток гендерної ідентичності впливають процеси моделювання, зміцнення,

самосоціалізації. При моделюванні діти імітують поведінку дорослих, спочатку наслідують людину, яка про них турбується найбільше (мати, няня), потім батька, друзів, учителів, кіногероїв. Коли моделі обох статей знаходяться поруч, малюки імітують поведінку дорослого не обов'язково однієї з них статі. Процес зміцнення пов'язаний з нагородами та покараннями. Батьки заохочують поведінку, яка відповідає статі дитини, та негативно ставляться до протилежних дій. Причому хлопців частіше і сварять, і хвалять. Батьки більш занепокоєні, коли сини проявляють риси фемінності, ніж коли дочки демонструють ознаки маскулінності. Засуджуючи несамостійність хлопців, вони спокійно ставляться до залежності дівчат від інших. У процесі **самосоціалізації** діти на основі вербальної та невербальної взаємодії готують себе до життя в суспільстві, поступово усвідомлюючи, що певна поведінка викликає пошану або осуд оточення. Це означає, що дитина спочатку осмислює свою стать, потім намагається поводитися адекватно своїм уявленням про норми поведінки особи її статі. Усі ці процеси є основою трьох теорій гендерної соціалізації: теорії ідентифікації, статевої типізації, самокатегоризації. Загалом хлопців піддають інтенсивнішій соціалізації, ніж дівчат. На них чинять більший тиск з метою вберегти їх від відтворення поведінки, яка суперечить чоловічим статево-рольовим стандартам і стереотипам. Підвищена увага до соціалізації хлопців є одним з виявів закону статевої диференціації або принципу маскулінної додатковості. Суть його в тому, що визволення хлопця з-під жіночого впливу, під яким перебувають у ранньому дитинстві всі діти, потребує додаткових зусиль як його самого, так і вихователів. І чим жорсткіша статева стратифікація, тим послідовнішою та цілеспрямованішою є диференціація соціалізації хлопців і дівчат. Відповідно дівчат готують до виконання господарських обов'язків (батьки, вихователі заохочують їх участь у домашніх справах, бути ніжними та охайними, грати з ляльками), а хлопців — до позасімейної, публічної діяльності (їм надають більшої незалежності, схвалюють активність і самостійність). Жорсткість нормативної статево-рольової диференціації помітно поляризує стереотипи фемінності—маскулінності в суспільстві, стимулює дотримання їх.

Отже, гендерна ідентичність формується різними способами:

- внаслідок позасвідомого наслідування дитиною поведінки людей своєї статі;
- намагань поводитися відповідно;
- спілкування з друзями (дітьми) своєї та протилежної статі;
- під впливом навчання і заохочення певної поведінки дитини дорослими.

До 20 років завершується первинна гендерна соціалізація, одним з головних агентів якої є родина.

Значно впливають на гендерну соціалізацію **гендерні стереотипи**.

Гендерні стереотипи— механізми, що забезпечують закріплення і трансляцію гендерних ролей від покоління до покоління.

У суспільній свідомості вони функціонують як стандартизовані уявлення про моделі поведінки та риси характеру відповідно до понять «чоловіче» та «жіноче».

Вивчення їх почалося у середині 50-х років ХХ ст., коли американські соціологи Мак Кі та Шерріфс визначили типово чоловічий та типово жіночий образи. На їх думку, типово чоловічий образ — це сукупність рис, пов'язана із соціально необмеженою поведінкою, компетентністю, раціональними здібностями, активністю і результативністю. Жіночий характеризують соціальні й комунікативні навички, теплота, емоційна підтримка. Стереотипи створюються суспільством штучно, формуючись протягом багатьох років, важко піддаються коригуванню або ліквідації, обмежують свободу, можливості людини, прийняття рішень у різних сферах життєдіяльності. Тим більше, що, як відомо, не існує чисто «чоловічої» або чисто «жіночої» особистості; будь-яка особистість втілює у собі риси як фемінності, так і маскулінності.

Стереотипи дуже повільно змінюються, але така тенденція у сучасних суспільствах існує: стереотипи фемінності — маскулінності вже не такі полярні та чітко окреслені, як півстоліття тому. Змінюється й ідеал «істинної жіночності», якому в ХІХ ст. були властиві шляхетність, благочестивість, покірливість, відданість чоловікові. Правда, й тепер ці якості оцінюються високо та становлять ядро чоловічого розуміння жіночності. Водночас у жіночій свідомості з'явилися нові риси: інтелектуальність, енергійність, підприємливість. Сучасна жінка ширше розуміє своє соціальне призначення, не обмежується лише функцією материнства. Стереотипи маскулінності теж не залишаються без змін. Традиційна маскулінність на передній план висувала фізичну силу, нестриманість у вияві «соціальних почуттів» — гніву, агресії — функціональне ставлення до жінки тощо. Сучасна маскулінність віддає перевагу інтелекту, а не фізичній силі, вимагає виявлення ніжності, такту, стриманості.

Послаблення гендерних стереотипів розширює можливості індивідуального самовибору, внаслідок чого виграють і особистість, і суспільство. Та більшість сучасних суспільств є патріархальними, у них домінує саме маскулінна культура, яка виправдовує чоловіче домінування.

Виходячи з того, що соціальна стратифікація постає як структуровані нерівності між різними групами людей, питання гендеру і стратифікації, гендеру і класу є найсуттєвішими у гендерній соціології. Зумовлено це тим, що сучасний вимір соціального становища родини, жінки заснований на соціальному становищі її чоловіка, відповідно визначається її класова позиція. Але на стратифікаційні процеси впливають і такі некласові чинники, як гендер, етнічне походження, віросповідання. Наприклад, чоловіки мають набагато вищі можливості у службовому просуванні, ніж жінки.

2. Сутність демографічної політики.

Демографічна політика - система різних заходів, що вживаються державою з метою впливу на природний рух населення, на вирішення специфічних для даної країни проблем населення.

Необхідність проведення демографічної політики - вплив держави на процеси народжуваності - визнана практично всіма країнами світу, незалежно від демографічної ситуації і темпів зростання населення.

Метою демографічної політики є зміна або підтримка існуючих в даний період часу демографічних тенденцій.

У відповідності з метою з основних напрямів демографічного розвитку формулюються завдання і обґрунтовуються пріоритети. Ця робота в основному спирається на дані аналізу демографічної ситуації. Формулювання завдань по всіх її напрямках, вибір пріоритетів у рамках цих напрямів (народжуваність і сім'я, здоров'я і тривалість життя, міграція населення) - все це в істотній мірі обумовлено метою демографічного розвитку. Реально оцінюючи демографічну ситуацію в Росії і в переважній більшості її регіонів, до числа найбільш загальних завдань можуть бути віднесені: підвищення народжуваності та зміцнення інституту сім'ї; поліпшення здоров'я населення і зростання його тривалості життя; приведення міграційного балансу у відповідність з цілями демографічного розвитку.

Залежно від демографічної ситуації існує **2 основних типи політики**: спрямована на **підвищення народжуваності** (типова для економічно розвинених країн) і на **зниження народжуваності** (необхідна для країн, що розвиваються). Часто практичне здійснення демографічної політики пов'язане з труднощами, як морально-етичного плану, так і браком фінансових коштів.

Демографічна політика в економічно розвинених країнах проводиться виключно економічними заходами і спрямована на стимулювання народжуваності. В арсенал економічних заходів входять грошові дотації - щомісячна допомога сім'ям, які мають дітей, пільги самотнім батькам, пропаганда підвищення престижу материнства, оплачувані відпустки по догляду за дитиною. У деяких країнах, де сильні позиції католицької церкви (наприклад, в Ірландії, США, у Польщі) за її вимогам останнім часом в парламентах обговорюються закони, що передбачають кримінальну відповідальність для жінки, яка перервала вагітність і лікаря, який зробив аборт.

Проведення демографічної політики в країнах, що розвиваються з високими темпами зростання населення, особливо актуально. Однак її реалізація утруднена браком фінансових ресурсів і часто обмежується лише декларативними заявами. Найчастіше ця політика взагалі не приймається громадянами через традиції багатодітності, високого соціального статусу материнства і, особливо, батьківства. Уряди більшості мусульманських країн взагалі відкидають втручання держави у планування сім'ї.

Просте відтворення населення, або «**нульове зростання**» мета демографічної політики в регіонах, що розвиваються теоретично можливий, якщо кожна сім'я буде мати в середньому 2,3 дитини (тому що є люди, які не вступають у шлюб, сім'ї, які не мають дітей, смерть у ранньому віці через нещасних випадків). Але досягнення цього автоматично не означає негайної стабілізації чисельності населення, оскільки зростання населення властива інерція, яку складно переломити - у дітородний вік вступають люди, що народилися при високому коефіцієнті народжуваності. Крім того, якщо внаслідок демографічної політики відбудеться різке зменшення народжуваності, для статеві-віковою структури населення будуть характерні періоди різкого коливання чисельності населення, дуже «незручні» для стабільного розвитку економіки.

Тема: Соціологія гуманітарної сфери

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Соціологія освіти: об'єкт, предмет, соціальні функції.
- 2 Стан освіти та науки як якісний показник рівня розвитку культури та суспільства.
- 3 Культура: види, форми, соціальні функції.
- 4 Наука як особливе соціальне явище.
- 5 Науковий прогрес та його соціальні наслідки.
- 6 Соціальні функції науки.
- 7 Економічні та соціальні фактори розвитку наукового потенціалу України.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1 Піча В.М. Соціологія: навч. посіб. / В.М. Піча. – К.: МАУП, 2008. – 386 с.
- 2 Сірий Є.В. Соціологія: навч. посіб. / Є.В. Сірий. – К.: Магнолія, 2007. – 247 с.
- 3 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002.

Питання для самоконтролю:

- 1 Що є об'єктом та предметом вивчення соціології культури?
- 2 Які основні соціальні функції виконує культура в суспільстві?
- 3 Які соціальні наслідки має розвиток наукового прогресу для суспільства?
- 4 Які основні соціальні функції виконує наука в суспільстві?
- 5 У чому полягає сутність світової кризи освіти на сучасному етапі? Які її особливості в Україні?

1. Соціологія освіти: об'єкт, предмет, соціальні функції.

Соціологія освіти — галузева соціологічна дисципліна, предметом якої є система освіти як соціокультурний інститут, його взаємодія з іншими інститутами і суспільством загалом, а також соціокультурні процеси у сфері освіти.

Об'єктом соціології освіти є сфера освіти, тобто соціальне середовище, у якому розгортається функціонування процесів освіти, діють суб'єкти освіти. Соціологія освіти є водночас фундаментальною, прикладною, теоретичною й емпіричною наукою. Вона має свої методологічні принципи, використовує широкий арсенал методів соціологічного дослідження. Спираючись на широку інформаційну базу і здійснюючи прогностичні функції, соціологія освіти покликана забезпечити наукове обґрунтування соціальної політики у сфері освіти, реформ системи освіти, що є важливою умовою вирішення багатьох проблем сучасності.

Освіта як соціальний інститут відповідає за своєчасну і адекватну підготовку людей до повноцінного функціонування в суспільстві. Система освіти не єдиний, але надзвичайно важливий фактор соціалізації людей. Осягнути суть і специфіку системи освіти як соціального інституту можливо тільки на основі з'ясування її специфічних рис.

До них належать:

1. Форми закладів освіти, їх певна організація і становище в суспільстві.

2. Певні групи осіб, які професійно здійснюють функціонування цього інституту, певний статус цих осіб у суспільстві.

4. Регулятори функціонування закладів освіти і персональних суб'єктів освітянської діяльності (закони про освіту, постанови і нормативні акти, кваліфікаційні характеристики, контрольні установи т. ін.).

5. Спеціальні методи освітянської діяльності — навчання, виховання.

6. Свідомо поставлені цілі.

7. Планомірний, систематичний характер реалізації процесу свідомої соціалізації.

8. Певний зміст освіти — наявність навчальних програм і планів, певне дозування матеріалу як щодо уроків, так і років навчання.

9. Особлива ефективність освітньої діяльності у формуванні багатьох психічних рис людини, у розвитку її мислення. (Прикладом може бути різкий контраст між однолітками, що пройшли через різні системи освіти).

10. Використання освіти як механізму запобігання соціально небажаним впливам.

11. Зорієнтованість освітньої діяльності в майбутнє, заангажованість на роль передумови реалізації цього майбутнього.

Система освіти — соціальний інститут, який специфічними методами реалізує процес соціалізації людей, передусім підростаючого покоління (підготовку залучення до життя суспільства через навчання і виховання).

Виховна функція системи освіти полягає у формуванні з допомогою цілеспрямованої діяльності в підростаючих поколіннях певних рис, світогляду, визнання пануючих у даному суспільстві норм поведінки, ціннісних орієнтацій, тобто у підготовці молоді до виконання певних соціальних обов'язків. З допомогою освіти зберігаються культурні цінності, які передаються від одного покоління до іншого. Система освіти виконує і функцію **загальноосвітньої підготовки**. Деякі дослідники розглядають цю функцію як аспект виховної функції, називаючи її гуманістичною, «розвиваючою». Саме в ній виявляються відмінності між спеціальною і загальною освітою. Загальноосвітня підготовка допомагає розширити межі професіоналізму, розкриває простір ерудиції та кругозору. Ще однією важливою, але недостатньо дослідженою є науково-дослідна функція системи освіти.

2. Стан освіти та науки як якісний показник рівня розвитку культури та суспільства.

Нації притаманний інстинкт самозбереження, який у результаті спрямованої політики держави або активізується, або призупиняється. Ядро цієї політики - освіта і виховання, **завдяки яким:**

- у людини формуються уявлення про загальнонаціональну мету і шляхи її досягнення;
- людина засвоює національні і загальнолюдські духовні цінності.

Останні 300 років всесвітньої історії характеризуються постійно зростаючим, ускладненим розвитком освіти. Від загальної, початкової і середньої в розвинутих країнах, вона зробила крок до загальної освіти, а потім і до обов'язкової середньої в країнах розвиваються. З кінця ХХ ст. від загальної

дошкільної і початкової загальної середньої і вищої освіти прискорено просуваються всі держави.

У сучасних умовах освіта вперше за всю тисячолітню історію перетворюється з допоміжного засобу обслуговування привілейованої частини населення в глобальний фактор соціального розвитку. **Освіта** - це соціальний інститут, основне завдання полягає саме в тому, щоб сформувати особистість, освітній, професійний, культурний рівень якої дасть можливість повноцінно реалізуватися як професійно, так і соціально.

Між наукою і освітою, незалежно від їх специфіки і самостійності, існує необхідний двосторонній обмін як кадрами, так і знаннями. Тому, якщо вищі навчальні заклади стануть великими освітніми і науково-дослідними інститутами, то вони не тільки підготують кадри для науки, але й самі займуть належне їм місце в науковому просторі.

Фактори, що сприяли розвитку освіти.

1. Демократична революція, у наслідок чого народ отримав змогу впливати на уряд, тобто неаристократичні класи продемонстрували своє намагання приймати участь у політичних справах.

2. Промислова революція яка мала потребу в кваліфікованих робітниках, здатних виконувати нові і складні завдання.

3. Розвиток самого інституту освіти, тобто формування зацікавлених груп, які претендують на певну долю суспільного багатства.

Якість підготовлених кадрів, їх уміння вирішувати нові завдання залежить від соціальних функцій освіти:

- формування необхідних знань, професійних навиків;
- відтворення та розвиток соціальної структури суспільства (між соціальним становищем індивідів, соціальних груп та рівнем їх освіти і ролі в соціальних переміщеннях існує прямий зв'язок);
- використання раніше накопиченої культури з метою соціалізації індивідів, формування в них творчих здібностей;
- підтримка стабільності в суспільстві.

3. Культура: види, форми, соціальні функції.

Крім основних форм культури виділяють також різні її види. Серед безлічі класифікацій можна зупинитися на тій, яка спирається на поняття суб'єктності культури, як найбільш узагальненої і універсальної. Застосовуючи все, що ми вже знаємо про це поняття, отримуємо такий **розподіл видів культури**:

- культура суспільства,
- культура колективу (організації),
- культура особистості.

Жоден з видів культури не зводиться до двох інших ані в сумі, ані кожен зокрема.

І потрібно зазначити, що будь-яка класифікація форм і видів культури, певною мірою, відносна, і в реальній діяльності вони переплітаються, взаємопов'язані між собою. Складність соціокультурної реальності обумовлюється також історичною мінливістю (варіативністю) всіх її істотних характеристик. Тому теоретичні поняття суб'єкта, видів і форм культури

потребують подальшого тлумачення за допомогою конкретного історичного матеріалу.

Культура суспільства — це об'єктивна цілісність культурної творчості, структура і закономірності якої не залежать від діяльності окремих колективів або особистостей, первинних по відношенню до них.

Культура колективу - складається як результат накопичення досвіду, традицій спільної діяльності групи людей, об'єднаної однією метою.

Культура особистості - визначається не тільки мірою засвоєння суспільної і колективної культури, але і суб'єктивністю, унікальним характером кожного конкретного «Я».

Форми культури

В залежності від форм культуротворчої діяльності людини, розрізняють **матеріальну та духовну культури**. Відповідно до цього традиційно розрізняють **матеріальну і духовну культуру**, а в сучасних джерелах, в силу недостатності такого поділу розглядають також **соціальну і фізичну культури**.

Матеріальна культура — перетворення природних матеріалів і енергії відповідно до людських цілей, створення штучного середовища проживання. Сюди включається також необхідний і достатній набір технологій для збереження і розвитку цього середовища. Матеріальна культура створює і задає рівень життя суспільства, формує матеріальні запити людей і пропонує засоби їх задоволення.

Матеріальна культура включає в себе такі елементи, як породи тварин і сорти рослин, ґрунти і природні речовини (ресурси), які зазнали обробки. До матеріальної культури входять також: будівлі і споруди, інструменти та обладнання для будь-яких видів діяльності, шляхи сполучення і засоби транспорту, зв'язок і засоби зв'язку, технології.

Духовна культура - до неї відносять продукти духовної діяльності людини, які існують переважно в ідеальному вигляді: поняття, уявлення, вірування, почуття і переживання, доступні свідомості і розумінню всіх людей. Духовна культура створює особливий світ цінностей, формує і задовольняє наші інтелектуальні та емоційні потреби.

Духовна культура — це продукт суспільного розвитку, її основне призначення полягає у продукуванні свідомості.

Соціальна культура — це ставлення людей один до одного, системи статусів і соціальних інститутів. Соціальна поведінка і артефакти (соціальна і матеріальна культура) трактуються як об'єктивовані продукти ідеальних нормативних систем і систем знань різного роду, що складають духовну культуру. Виділення соціальної культури дозволяє з'єднати матеріальну і духовну культури, ввести артефакти в контекст досліджень у соціальних науках.

Фізична культура — перетворення біологічного початку в самій людині; формування соціально необхідних навичок, умінь і якостей людського тіла.

В основі фізичної культури лежить домашня фізична підготовка, що включає розвиток координації рухів всього тіла дитини (формування макро-дій) і артикуляційного апарату (мікро-рухи щелепно-лицевих м'язів, органів дихання і травлення). Інакше кажучи, це вирішення такого відповідального завдання, як навчання мови, прямоходінню, переміщенню предметів,

гігієнічним правилам, культивування відмінностей у поведінці за статевими або віковими ознаками.

На цьому фундаменті надбудовуються всі подальші, складніші або спеціалізовані, фізичні навички і координовані рухи, на зразок балетного танцю, рухів рук хірурга або фокусника. Щоб усьому цьому навчитися, необхідні не стільки відповідні фізичні дані, скільки багаті культурні традиції і вихована в людині здібність до вдосконалення відповідно до тих або інших професійних завдань.

Функції культури:

Культура як суспільно-історичне явище характеризується поліфункціональністю. Серед її функцій виділяються **пізнавальна, інформативна, комунікативна, регулятивна, аксіологічна, світоглядна, а також виховна.**

Пізнавальна функція культури фіксує досягнення людства в кожному суспільно-історичну епоху, завдяки ній соціальні спільноти пізнають самі себе, свої суспільні потреби та інтереси, свої особливості й місце у світовій історії, формують своє ставлення до інших суспільних систем.

Інформативна функція виконує передачу, трансляцію нагромадженого соціального досвіду як за «вертикаллю» (від попередніх поколінь до нових), так і за «горизонталлю» — обмін духовними цінностями між народами.

Комунікативна функція полягає в передаванні історичного досвіду поколінь через механізм культурної спадкоємності та формуванні на цій підставі різноманітних способів і типів спілкування між людьми. Ця функція виконує роль збирача етнічних сил та фундатора народності й нації, забезпечуючи живий зв'язок поколінь та закладаючи фундамент для становлення і зростання духовного потенціалу кожної нації.

Регулятивна функція реалізується з допомогою певних норм, засвоєння яких необхідне кожному для успішної адаптації в суспільстві. Норми у формі звичаїв, традицій, обрядів, ритуалів слугують засобами пристосування цінностей до вимог життя в певному історичному вимірі.

Аксіологічна функція полягає у формуванні у людини певних ціннісних орієнтирів, моральних установок, культурних смаків людини. Вона виражає якісний стан культури.

Світоглядна функція культури виявляється в тому, що вона синтезує в цілісну і завершену форму систему чинників духовного світу особи — пізнавальних, емоційно-чуттєвих, оцінних, вольових. Формування світогляду, через який вона включається в різні сфери соціокультурної регуляції є основним методом культурного впливу на людину.

Виховна функція виражається в тому, що культура не лише пристосовує людину до природного та соціального середовища, сприяє її соціалізації, але й виступає ще й фактором саморозвитку людства. Засвоївши попередній досвід, людство не припиняє саморозвитку, а репродукує культуру, ставить перед собою нові життєві цілі для задоволення матеріальних і духовних потреб.

4. Наука як особливе соціальне явище.

Наука - це соціальний інститут, який забезпечує виробництво, накопичення знань, а також їх використання в практичній діяльності.

Функціонування науки регулюється сукупністю обов'язкових норм та цінностей, які включають в себе:

- ❖ універсалізм - переконаність в об'єктивності та незалежної і положень науки від суб'єктів;
- ❖ загальність - знання повинно бути загальним досягненням;
- ❖ безкорисливість - заборона на використання науки в особистих інтересах;
- ❖ організований скептицизм - відповідальність вченого за свої оцінки праці роботи колег.

Наукова політика в Україні повинна формуватися з урахуванням наступних особливостей науки:

1 Місце і роль фундаментальних досліджень, які проводяться з метою пізнання об'єктивних законів розвитку природи і суспільства, розширення знань про навколишній світ і з'ясування шляхів їх використання, фундаментальні дослідження є основою для всіх інших форм і етапів науково-технічної діяльності.

2 Кінцеві практичні результати наукової діяльності по часу, як правило, значно віддалені від цієї діяльності. Фундаментальний пошук повинен на 8-10 років випереджати виконання досліджень і розробок.

3 Наукова продукція має здатність тиражуватися без повторення основних витрат на її створення, що ускладнює процедуру встановлення цін.

4 Кредитори науки повинні знати її пошуковий характер і ризикувати разом із вченими.

5 Результати наукової діяльності далеко не завжди мають економічний зміст. Багато з них направлені на вирішення не економічних проблем - у культурі, охороні здоров'я, охороні природи, забезпеченні обороноздатності країни. Потрібно розробляти методи оцінки ефективної її таких результатів.

Наука - дуже різноманітна. Управління нею здійснюється з одного відомства, тому науково-технічна політика повинна бути розгалуженою, поєднувати дотримання загальній принципів управління з багатьма відхиленнями та виключеннями Законодавство стосовно науки повинно бути досить визначеним і стабільним.

Наслідки незадовільного використання науково-технічного потенціалу.

1 Втрата передових позицій з ряду напрямів фундаментальної та прикладної науки.

2 Зниження результатів наукових розробок і досліджень.

3 Проблеми у сфері освіти, в підготовці наукових кадрів.

4 Відтік талановитої молоді з академій, вищих навчальних закладів, організацій.

5 Праця вченого стає менш престижною.

6 Переважна частина наукових закладів, а значить і наукових працівників, зайняті у сфері технічних наук, тоді як в розвинутих країнах їх питома частина припадає на гуманітарні науки.

7 Слабо розвинена дослідно-експериментальна база, інформаційні забезпечення не відповідає потребам наукових працівників.

Концепція пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки.

1 Охорона навколишнього природного середовища.

2 Здоров'я людини.

3 Виробництво, переробка та збереження сільськогосподарської продукції.

4 Екологічно чиста енергетика та ресурсозберігаючі технології.

5 Наукові проблеми розбудови державності України.

6 Нові речовини та матеріали.

7 Перспективні інформаційні технології, прилади комплексної автоматизації, системи зв'язку.

5. Науковий прогрес та його соціальні наслідки.

Науково-технічний прогрес — це поступальний рух науки і техніки, еволюційний розвиток усіх елементів продуктивних сил суспільного виробництва на основі широкого пізнання і освоєння зовнішніх сил природи; це об'єктивна, постійно діюча закономірність розвитку матеріального виробництва, результатом якої є послідовне вдосконалення техніки, технології та організації виробництва, підвищення його ефективності.

Разом з тим, відомо, що 60 % - 70 % від усіх наукових розробок у виробництво взагалі ніколи не впроваджується. Тобто науково-дослідний процес охоплює значно більший обсяг знань ніж та його частина, яка є виходом науково-технічного прогресу в практику.

НТР зумовлює також зміни в характері праці, змінюються форми взаємозв'язків учасників виробництва, удосконалюються процеси обміну результатами праці. Науково-технічна революція відкрила нові способи і методи управління високопродуктивними багатогалузевими технологічними системами (телекомунікаційні мережі, швидкодійні системи контролю і оброблення інформації тощо).

Усі ці та інші процеси потребують істотних змін в умовах життя і праці людини, освоєння більш складних професій, що можливо лише для людей із достатнім освітнім, професійним (економічним) і культурним рівнем.

Усебічний технічний прогрес, масове застосування машин, небувале зростання видобутку й металургійної переробки корисних копалин привели до змін усієї економічної та суспільної структури. Уперше найбільший внесок у матеріальний добробут робить не сільське господарство (як було протягом тисячоліть), а переробка мінеральної сировини, різноманітна фабрична продукція. „Залізо й вугілля – ось полюси, навколо яких обертається усе життя нового часу” – справедливо зазначав Отто фон Бісмарк. Доступні ресурси земних надр слугували своєрідним регулятором темпів матеріального виробництва й товарно-грошових відносин. Вони значною мірою зумовлювали парадигми суспільного розвитку. Промислова революція супроводжувалась поділом і стрімким підвищенням продуктивності праці, швидкою урбанізацією, зміною способів пересування й зв'язку, і, щонайважливіше, помітним зростанням споживчого рівня населення, а також збільшенням середньої тривалості життя. Деякі оптимісти індустріального поступу навіть проектували ідеальні промислові міста, які незабаром повинні були стати щасливим пристановищем робочого люду.

6. Соціальні функції науки.

Наука виконує в суспільстві ряд функцій. Під функцією науки розуміється зовнішній прояв її одного або кількох істотних властивостей. У функціях

виявляються можливості і здібності науки брати участь у вирішенні кардинальних проблем життєдіяльності суспільства, у створенні більш сприятливих умов і змісту життя людей, у формуванні культури. Соціальні функції науки не є щось раз і назавжди задане. Навпаки, вони історично змінюються і розвиваються, як і сама наука; більше того, розвиток соціальних функцій являє собою важливу сторону розвитку самої науки. Сучасна наука багато в чому суттєво, кардинально відрізняється від тієї науки, яка існувала сторіччя або навіть півстоліття тому. Змінився весь її вигляд і характер її взаємозв'язків із суспільством. Говорячи про сучасну науку в її взаємодії з різними сферами життя людини і суспільства, можна виділити групи виконуваних нею соціальних функцій.

Пізнавальна і світоглядна функції науки. Пізнавальна функція задана самою суттю науки, головне призначення якої - саме пізнання природи, суспільства і людини, раціонально-теоретичне осягнення світу, відкриття його законів і закономірностей, пояснення самих різних явищ і процесів, здійснення прогностичної діяльності, тобто виробництво нового наукового знання. Світоглядна функція, безумовно, тісно пов'язана з пізнавальною функцією, головна мета її - розробка наукового світогляду і наукової картини світу, дослідження раціоналістичних аспектів відношення людини до світу, обґрунтування наукового світорозуміння: вчені покликані розробляти світоглядні універсали і ціннісні орієнтації, хоча, звичайно, провідну роль в цьому відіграє філософія.

Функція науки як безпосередньої продуктивної сили. Виробнича, техніко-технологічна функція покликана для впровадження у виробництво нововведень інновацій, нових технологій, форм організації та ін. Дослідники говорять і пишуть про перетворення науки в безпосередню продуктивну силу суспільства, про науку як особливому "цеху" виробництва, віднесення вчених до продуктивним працівникам, а все це якраз і характеризує цю функцію науки.

Функція науки як соціальної сили. Дуже важливі функції науки як соціальної сили у вирішенні глобальних проблем сучасності. Як приклад тут можна назвати екологічну проблематику. Як відомо, бурхливий науково-технічний прогрес становить одну з головних причин таких небезпечних для суспільства і людини явищ, як виснаження природних ресурсів планети, зростаюче забруднення повітря, води, ґрунту.

Культурна функція науки. Культурна, освітня функція полягає головним чином у тому, що наука є феноменом культури, помітним фактором культурного розвитку людей і освіти. Їй досягнення ідеї та рекомендації помітно впливають на весь навчально-виховний процес, на утримання програм планів, підручників, на технологію, форми і методи навчання.

Інші соціальні функції науки.

Культурно-виховна, освітня функція полягає головним чином у тому, що наука є феноменом культури, помітним фактором культурного розвитку людей і освіти. Прогностична функція - наука дозволяє людині не тільки змінювати навколишній світ згідно своїм бажанням і потребам, але й прогнозувати наслідки таких змін.

Управляюча - регулятивна функція виражається в тому, що наука повинна розробляти ідейно-теоретичні та методологічні основи управління та

регулювання, перш за все це стосується соціальних явищ і процесів. Ідейно-спадкоємний, традиційна функція забезпечує успадкування, збереження всіх досягнень наукового "колективного інтелекту", наукової пам'яті, зв'язок часів, наступність різних поколінь вчених, передачу традицій дослідницької естафети, певних норм, цінностей та ідеалів в сфері наукового виробництва, спільноти та етносу.

7 Економічні та соціальні фактори розвитку наукового потенціалу України.

Науково-технічний потенціал визначається сукупністю матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, які спрямовуються у сферу науково-технічної діяльності і здатні забезпечити ефективніше використання суспільної праці. Його невід'ємними частинами є інноваційний та науковий потенціал. Інноваційний потенціал характеризується сукупною здатністю науково-технічних знань і практичного досвіду, наявних у суспільства на певному етапі розвитку, які забезпечують найбільш повне використання ресурсів економічного потенціалу. Отже, інноваційний потенціал є продуктом реалізації науково-технічного потенціалу і одночасно підсистемою системи економічного потенціалу. Джерелами інноваційного потенціалу є інформаційні ресурси, результати фундаментальних досліджень, наукових відкриттів, винаходів, наукових та дослідно-конструкторських розробок. Інноваційний потенціал країни - це здатність фундаментальної і прикладної науки забезпечити впровадження новацій у процес виробництва та оновлення продукції.

Науковий потенціал визначається сукупністю ресурсів і можливостей сфери науки будь-якої системи (країни, території, галузі, підприємства) за наявних форм організації та управління ефективно вирішувати виробничі завдання. Поняття "науковий потенціал" можна застосовувати щодо будь-якої сукупності наукових організацій (об'єднань у галузях національної економіки), а також галузевих наукових організацій, розташованих на відповідній території. **Елементами наукового потенціалу** є: наукові кадри, фінансові ресурси, матеріально-технічна база, інформаційне забезпечення.

Узагальнюючими показниками розвитку та оцінки науково-технічного потенціалу України є: обсяги фінансування наукових та науково-технічних робіт; розвиток різних джерел інноваційного фінансування; динаміка частки фінансування наукових розробок з державного бюджету; обсяги виконаних наукових і науково-технічних робіт та темпи їхнього зростання; мережа наукових та науково-дослідних закладів, їхня динаміка; чисельність працівників наукових та науково-дослідних закладів, їхній якісний склад; частка науково місткої (інноваційної) продукції в загальних обсягах промислового виробництва.

Науковий потенціал України базується на розгалуженій мережі наукових інститутів, науково-дослідних закладів, які існують у системі Національної академії наук, міністерств і державних комітетів. Науковою діяльністю зайнято більш як 100 тис. наукових працівників, з яких 12 тис. докторів наук та 72 тис. кандидатів наук. У деяких напрямках науки Україна виявила себе як один зі світових лідерів, наприклад у кібернетиці, електрозварюванні металів, кардіохірургії, космічній техніці.

Важливим напрямом розвитку науково-технічного потенціалу України на сучасному етапі є впровадження інформаційних та комп'ютерних технологій, зростання інтелектуалізації діяльності. Збільшення ВВП, докорінне поліпшення його структури прямо залежить від інформаційної індустрії, що потребує інтелектуальних інвестицій, створення повноцінного ринку інформаційних товарів. Так, світовий ринок комп'ютерів щороку збільшується на 17,5 %.

Зростання економік зарубіжних країн - лідерів рейтингів конкурентоспроможності - свідчить про необхідність формування і забезпечення розвитку науково-технічного потенціалу країни, в основу якого має бути закладена національна інноваційна система, спрямована на активізацію інноваційних процесів, забезпечення технологічного розвитку та наукового забезпечення функціонування національної економіки. Базові принципи її формування закладені в Концепції розвитку національної інноваційної системи України¹, згідно з якою національна інноваційна система визначена як сукупність законодавчих, структурних і функціональних компонентів (інституцій), які задіяні у процесі створення й застосування наукових знань та технологій і визначають правові, економічні, організаційні та соціальні умови для забезпечення інноваційного процесу.

Метою розвитку науково-технічного потенціалу країни є створення умов для підвищення продуктивності праці та конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників шляхом технологічної модернізації національної економіки, підвищення рівня їх інноваційної активності, виробництва наукомісткої (інноваційної) продукції, застосування передових технологій, методів організації та управління господарською діяльністю для покращання добробуту громадян та забезпечення стабільного економічного зростання.

САМОСТІЙНЕ ЗАНЯТТЯ № 11

Тема: Особливості підготовки та проведення конкретно-соціологічних досліджень.

План:

1. Основні методи конкретно-соціологічних досліджень.
2. Опитувальні методи збору соціологічної інформації.
3. Види опитувань: анкетування, інтерв'ю, соціометричне опитування.
4. Спостереження та його види.
5. Експериментальні методи в соціології.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1 Болотіна Є.В. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / Є.В. Болотіна. – М.: Каравела, 2007.
- 2 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008.
- 3 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002.

Питання для самоконтролю:

- 1 1 Яке значення мають соціологічні дослідження в житті сучасного українського соціуму?

- 2 Назвіть етапи проведення соціологічного дослідження та проаналізуйте їх щодо послідовності, призначення змісту, особливостей здійснення?
- 3 Охарактеризуйте види соціологічного опитування?
- 4 Чому анкетування є одним з найпоширеніших видів соціологічного опитування?
- 5 Охарактеризуйте переваги та недоліки соціологічного інтерв'ю?
- 6 Які особливості застосування соціологічного спостереження?

1. Основні методи конкретно-соціологічних досліджень.

У соціології метод – це спосіб одержання вірогідних соціологічних знань, сукупність застосовуваних прийомів, процедур і операцій для емпіричного і теоретичного пізнання соціальної реальності.

На рівні побутових уявлень пересічних людей соціологія пов'язується насамперед із проведенням анкетування. Однак насправді соціолог може використати такі різноманітні дослідницькі процедури, як експеримент, спостереження, аналіз документів, експертні оцінки, соціометрію, інтерв'ю тощо.

При визначенні методів соціологічного дослідження соціальної проблеми слід узяти до уваги низку суттєвих моментів:

- оперативність та економність дослідження не повинні досягатися за рахунок якості даних;
- жоден метод не є універсальним і має свої, чітко окреслені, пізнавальні можливості. Тому не існує узагалі “добрих” чи “поганих” методів; є методи, адекватні або неадекватні (тобто відповідні і невідповідні) поставленій меті і завданням;
- надійність методу забезпечується не лише його обґрунтованістю, а й дотриманням правил його застосування.

Основні методи КСД:

Спостереження у соціології – це метод цілеспрямованого, планомірного, певним способом фіксованого сприйняття об'єкта, що досліджують. Воно служить певним пізнавальним цілям і може бути піддане контролю і перевірці. Найчастіше метод спостереження використовують при дослідженні поведінки індивідів і груп та форм спілкування, тобто при візуальному охопленні певної соціальної дії. Його можна застосовувати в дослідженні конфліктних ситуацій, бо багато з них проявляється саме у вчинках і подіях, які можна зафіксувати і проаналізувати.

Експеримент як метод дослідження розвивався передусім у природознавстві. Л.Жмудь вважає, що перший зафіксований у науковій літературі експеримент належить античному філософу і вченому Піфагору. **Експеримент у соціології** – це засіб отримання інформації про кількісні і якісні зміни показників діяльності і поведінки об'єкта внаслідок дії на нього певних факторів (змінних), якими можна керувати і котрі можна контролювати. Як зазначає В. Гречихін, застосування експерименту в соціології доцільне тоді, коли треба розв'язати завдання, пов'язані з реагуванням тієї чи іншої соціальної групи на внутрішні і зовнішні фактори, які вводяться ззовні у спеціально створених і контрольованих умовах. Основна мета його проведення – перевірка

тих чи інших гіпотез, результати яких мають прямий вихід на практику, на різноманітні управлінські рішення.

Метод аналізу документів у соціології є одним з обов'язкових, з якого починаються практично всі дослідження. Документи поділяються на статистичні (у числових виразах) і словесні (у формі тексту); офіційні (що мають службовий характер) і неофіційні (які не мають офіційного підтвердження їх правильності і дійовості); суспільні й особисті тощо. У нашому випадку можна використовувати офіційні статистичні і словесні документи суспільного значення, в яких зафіксовано дані про статевий і віковий склад робітників, рівень їх освіти, професійної підготовки, сімейний стан тощо, а також про результати виробничої діяльності різних груп робітників. Зіставлення цих різновидів документів дає можливість встановити залежність економічної ефективності праці робітників від їх соціально-демографічних, професійних та інших характеристик.

Найбільш розповсюдженим і широковживаним у соціології є **метод опитування**. Він охоплює в собі використання таких дослідницьких процедур, як анкетування, поштове опитування, інтерв'ю. **Опитування** – це метод безпосереднього або опосередкованого збирання первинної вербальної (тобто висловленої у словесній формі) інформації. Виділяють заочні й очні, стандартизовані (за наперед розробленим планом) і нестандартизовані, одноразові і багаторазові опитування, а також опитування експертів.

2. Опитувальні методи збору соціологічної інформації.

Опитування є найбільш часто використовуваним способом збору інформації в сучасних соціологічних дослідженнях. Він являє собою форму вербальної комунікації між дослідником і випробуваними.

У ході опитування дослідник задає певним особам питання про відомі їм явища, на які ті дають відповіді. За способом, яким задаються питання, опитування може бути усним і письмовим, хоча частіше за все проводиться у формі усної бесіди. Усне опитування може проводитися також у формі вільного співбесіди або на основі опитувальника. Вільне співбесіду будується таким чином, що питання задаються в залежності від ситуації, що складається в ході самої бесіди. Опитування на основі опитувальника ми маємо в тому випадку, коли питання складені заздалегідь і дослідник керується ними в ході опитування. Подібний метод найбільш придатний при опитуванні великої кількості людей. У залежності від того, яким чином формулюються відповіді, опитування також може бути вільним - коли опитувані вільно відповідають на поставлені питання, самостійно, формулюючи свої відповіді, - або ж опитуванням з певними відповідями, коли на запитання можна відповісти заздалегідь певним чином (наприклад, "так" або "ні"). Найчастіше в опитуваннях при дослідженні суспільних явищ використовуються такі методи, як анкетування, інтерв'ю і тест, застосування яких у кожному конкретному випадку залежить від багатьох обставин. Анкетою називається список питань з можливими варіантами відповідей або без них, який пропонується респонденту в друкованій формі. Запитальником називається перелік питань, складений не для опитуваного, а для інтерв'юера, який використовує запитальник відповідно до заздалегідь встановлених правил: або, як текст, прочитується респонденту.

3. Види опитувань: анкетування, інтерв'ю, соціометричне опитування.

Одним з найпоширеніших видів опитування є **анкетування**. Анкета заповнюється респондентом самостійно. Використовуючи роздаткову, поштову чи пресову анкету, дослідник з мінімальною технічною допомогою за короткий час може зібрати первинну інформацію від сотень респондентів. Забезпечуючи повну анонімність, метод анкетування дає змогу ефективніше досліджувати теми, морально-етичні проблеми.

Анкета - тиражований документ, який містить певну сукупність запитань, сформульованих і пов'язаних між собою за встановленими правилами.

Запитання анкети — висловлювання, розраховане на одержання інформації, що дає змогу операціоналізувати ознаки певного соціального явища.

У практиці соціологічних опитувань метод інтерв'ю використовують рідше, ніж анкетування. Це зумовлено певними причинами, але передусім недостатнім розвитком мережі постійних спеціально підготовлених інтерв'юерів.

Соціологічне інтерв'ю — метод збору соціологічної інформації, що ґрунтується на вербальній соціально-психологічній взаємодії між інтерв'юером і респондентом з метою одержання даних, які цікавлять дослідника.

Порівняно з анкетуванням інтерв'ю має свої переваги і недоліки. Головна відмінність між анкетуванням та інтерв'ю — у формі контакту дослідника та опитуваного. За анкетування їх спілкування опосередковується анкетною. Питання, вміщені в анкеті, респондент інтерпретує самостійно, формулюючи відповідь і фіксує її в анкеті.

Під час інтерв'ю контакт між дослідником і респондентом здійснюється з допомогою інтерв'юера, який ставить запитання, передбачені дослідженням, організовує і спрямовує бесіду з кожною окремою людиною, фіксує одержані відповіді згідно з інструкцією.

Для одержання одного і того самого обсягу інформації при використанні методу інтерв'ю дослідник витрачає більше часу і засобів, ніж при анкетуванні. Додаткових витрат вимагають при цьому підбір і навчання інтерв'юерів, контроль за якістю їх роботи. Водночас розширюються можливості щодо підвищення надійності зібраних даних за рахунок зменшення кількості тих, що уникли опитування, і скорочення різноманітних технічних помилок.

Основні особливості інтерв'ю як методу одержання первинної соціологічної інформації:

1. Допомагає одержати глибинну інформацію про думки, погляди, мотиви, уявлення респондентів.

2. Дає змогу вести спостереження за психологічними реакціями респондентів.

3. Особистий контакт соціолога і респондента забезпечує більш серйозне ставлення респондента до опитування.

Специфічні труднощі, що виникають при використанні інтерв'ю як методу одержання первинної соціологічної інформації:

1. Пошук психологічного контакту з кожним респондентом.

2. Значні матеріальні й часові затрати.

3. Трудомісткість підготовки інтерв'юерів.

4. Вирішення проблеми анонімності.

Специфічними і особливо ефективними при вивченні малих груп є методи **соціометрії**. Термін «соціометрія» в перекладі з латини означає вимірювання міжособистісних взаємин у групі. У суспільних науках він постав наприкінці XIX ст. у зв'язку зі спробами застосування математичних методів до вивчення соціальних явищ. Основна заслуга у створенні методології соціометричних досліджень, сукупності вимірювальних процедур і математичних методів обробки первинної інформації належить американському соціопсихологу Джекобу Морено (1892—1974). Виробивши свою систему структурного аналізу малих груп, Морено сформулював і стратегічне завдання соціометрії. Воно, на його думку, полягає у забезпеченні таких умов на виробництві і в житловому приміщенні, за яких люди працювали і жили б в оточенні симпатичних і симпатизуючих їм людей.

Соціометричний метод опитування — один із різновидів опитування, який використовують для вивчення внутрішніх і колективних зв'язків шляхом виявлення стосунків між членами колективу.

4. Спостереження та його види.

Соціологічне спостереження — метод збору наукової інформації, сутність якого полягає в безпосередній реєстрації фактів, явищ, процесів, що відбуваються у соціальній реальності.

Для соціологічного спостереження характерними є систематичність, планомірність, цілеспрямованість. Найважливішою його перевагою перед іншими соціологічними методами є синхронність з досліджуваним явищем, процесом. Це дає змогу безпосередньо вивчати поведінку людей за конкретних умов у реальному часовому просторі («саме те», «саме тут», «саме зараз»). За допомогою соціологічного спостереження вивчають діяльність окремих людей, статичні і динамічні процеси, що відбуваються у соціальній групі, спільноті. Процедура його передбачає здобуття детальної, первинної інформації, оскільки дані спостереження повніше віддзеркалюють живу соціальну реальність.

Метод спостереження ефективно застосовують у дослідженнях поведінки окремих індивідів, соціальних груп, спільнот у різноманітних сферах — на виробництві (реакція трудового колективу на умови, організацію праці, ставлення до існуючої системи оплати праці, стосунки робітників з керівництвом, конфліктні ситуації тощо), навчанні (поведінка учнів, студентів на заняттях, їх підготовленість до занять, інтерес до матеріалу, що викладається, стосунки між ними і викладачем, згуртованість учнівської, студентської групи тощо), громадському житті (участь населення у різних формах суспільно-політичної діяльності — зборах, мітингах, демонстраціях, страйках тощо), дозвіллі (зміст і структура вільного часу, реальні та бажані види дозвілля, інтереси, потреби та інфраструктура вільного часу тощо).

У дослідницькій практиці застосовуються такі види спостереження:

- залежно від характеру взаємодії з об'єктом: **включене і стороннє**. У **включеному спостереженні** дослідник виступає в якості безпосереднього учасника того процесу, за яким спостерігає, що дозволяє отримувати цілісне уявлення про ситуацію. Стороннє спостереження відбувається без взаємодії і встановлення контактів з тими, за ким ведеться спостереження;

- залежно від позиції спостерігача: **відкрите і приховане**. У першому випадку дослідник відкриває для спостережуваних свою роль – недоліком такого спостереження є скутість в поведінці спостережуваних суб'єктів, викликана знанням про те, що за ними спостерігають. При прихованому спостереженні присутність спостерігача не розкривається;
- залежно від характеру контакту: **безпосереднє й опосередковане**. У ході безпосереднього спостереження спостерігач і об'єкт його уваги перебувають у безпосередньому контакті; в процес опосередкованого спостереження включаються спеціальні засоби, що дозволяють отримувати більш об'єктивні результати: відео-або аудіоапаратура, «дзеркало Гезелла», яке пропускає світло тільки в одну сторону, завдяки чому можна спостерігати за поведінкою людини, залишаючись при цьому невидимим та ін;
- залежно від умов здійснення спостереження: **польове і лабораторне**. Польове спостереження відбувається в умовах повсякденного життя і діяльності спостережуваного; лабораторне здійснюється в штучних, спеціально створених умовах;
- залежно від цілей: **цілеспрямоване і випадкове**. Цілеспрямоване спостереження є систематичним і спеціально організованим; випадкове має пошуковий характер і не переслідує чітко поставлених цілей;
- залежно від тимчасової організації: **суцільне і вибіркове**. У процесі суцільного спостереження хід подій фіксується постійно. При вибіркового спостереженні дослідник вибірково відстежує тільки певні моменти спостережуваного процесу;
- залежно від упорядкованості організації спостереження: **стандартизоване і вільне**. Стандартизоване спостереження ведеться за певною, заздалегідь розробленою схемою. Вільне спостереження не має заданої програми і чітких параметрів.

Кожен з названих видів спостереження має свої переваги і недоліки, власні можливості для отримання найбільш повних і достовірних даних. Проте в цілому організація процесу психологічного спостереження представляє великі труднощі, оскільки його результати залежать від особистості спостерігача, його установок і відносини до спостережуваних явищ. Для зниження високого ступеня суб'єктивності в отриманні та інтерпретації даних необхідна жорстка фіксація фактів. Це підвищує достовірність спостережень і допомагає уникнути помилок.

5. Експериментальні методи в соціології.

Експеримент — зміна або відтворення явища з метою вивчення його у найсприятливіших умовах.

Даний метод спирається на точний облік незалежних змінних, які впливають на залежні змінні. **Характерна риса експерименту** — заплановане втручання людини у досліджуване явище, можливість його відтворення за різних умов. З допомогою експерименту отримують інформацію, недоступну для інших методів.

Науково обґрунтований експериментальний метод розвивався переважно у природничих науках. Там він отримав і класичне тлумачення своїх суттєвих ознак, методологічних засад. Такі суспільні науки, як педагогіка, соціальна психологія, соціологія, експериментальний метод дослідження, стали використовувати значно пізніше.

Експериментальні дослідження мають великі можливості щодо вироблення теорії та оновлення практики. Багато вчених позитивно ставляться до застосування експериментального методу в соціології, хоча нерідко висловлюються щодо незадовільного стану теоретичного і методологічного обґрунтування соціально-наукового експерименту. Незважаючи на визнання високої пізнавальної ролі експерименту, він поки що недостатньо широко застосовується у соціологічних дослідженнях.

Експеримент у соціології — це спосіб одержання інформації щодо кількісних і якісних змін показників діяльності і поведінки соціального об'єкта внаслідок впливу на нього деяких керованих і контрольованих чинників (змінних).

Соціальний експеримент виконує дві основні функції:

а) перевірка наукової гіпотези щодо причинних зв'язків між явищами;

б) досягнення певного ефекту в практично-перетворювальній діяльності.

У першому випадку дослідник створює чи відшуковує певну ситуацію, приводить у дію гіпотетичну причину і спостерігає за змінами подій, фіксує їх відповідність чи невідповідність припущенням, гіпотезам.

Особливістю експерименту як методу одержання соціальної інформації є те, що він передбачає вироблення гіпотези щодо наявності причинно-наслідкового зв'язку між досліджуваними явищами або щодо характеру якого-небудь механізму колективної чи індивідуальної діяльності, виведеної логічним шляхом на основі теоретичних і емпіричних даних.

Методологічною основою експерименту у соціологічному дослідженні є концепція **соціального детермінізму**. А основна теоретична проблема експериментального методу полягає у визначенні значущих змінних, що детермінують це явище.

Експерименти можна класифікувати за різними критеріями, наприклад за характером об'єкта і предмета дослідження, за специфікою поставленого завдання, за характером експериментальної ситуації, за логічною структурою доведення гіпотези.

Так, за характером об'єкта та предмета дослідження експерименти поділяють на **соціологічні, педагогічні, економічні та інші**. За цим критерієм можна виділити реальні та уявні експерименти. Реальні експерименти проводять як на генеральній сукупності, так і на натуральній моделі (вибірці). Уявний експеримент здійснюють шляхом маніпулювання інформацією про реальні об'єкти без втручання в хід подій.

За специфікою поставленого завдання розрізняють наукові і прикладні експерименти. Перші націлені на одержання нових знань, другі є елементом управління.

За характером експериментальної ситуації бувають контрольовані і неконтрольовані експерименти. Перші здійснюють, як правило, в лабораторних

умовах, оскільки в польовому експерименті проконтролювати змінні непросто, часом взагалі неможливо. Серед польових експериментів виділяють активно спрямовані і природні, коли дослідник займає позицію спостерігача і не втручається в хід подій.

За логічною структурою доведення гіпотези розрізняють лінійні та послідовні експерименти. При проведенні лінійного експерименту аналізу піддається одна і та сама група. Доведення гіпотези опирається на порівняння стану досліджуваного об'єкта до і після впливу експериментального чинника.

Орієнтуючі експерименти досліджують маловідомі ситуації, ставлять нові проблеми, задають напрям теоретичним пошукам. Вони є підґрунтям нових гіпотез. Критичні експерименти застосовують щодо перевірки гіпотез. Вони переводять знання із вірогідного у достовірне. Методичні експерименти досліджують роль чинників, не відображених у предметній теорії, але здатних впливати на результати орієнтуючих і критичних експериментів. Їх застосовують для оцінки якості та вдосконалення основних методик.

При проведенні експерименту важливим є ретельний соціологічний аналіз впливу чинників на його процес і результати. Він допомагає об'єктивно оцінити результати експерименту і прийняти рішення:

- а) щодо поширення соціальної інновації на більш широкий об'єкт;
- б) щодо суттєвої зміни умов експерименту з подальшою апробацією;
- в) щодо відмови від запрограмованого варіанту оптимізації соціального процесу.

Негативний результат соціального експерименту може бути спричинений не тільки впроваджуваною інновацією, а й іншими побічними чинниками. При цьому важливо забезпечити можливість принципової зворотності змін.